

УДК 316.342.2

ОЛЕНА СИМОНЧУК,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Класова дія: тенденції формування соціальних класів в Україні

Анотація

У статті подано аналіз тенденцій формування в Україні періоду незалежності соціальних класів як суб'єктів, що усвідомлюють свої інтереси й уміють їх захищати. До концептуалізації механізму формування класів як соціальних акторів застосовано теорії соціальних класів (К.Маркс, П.Бурдьє), соціальних конфліктів (Р.Дарендорф) і соціальних рухів (О.Рамштедт). На матеріалах статистики, глибинних інтерв'ю, даних національних і міжнародних порівняльних проектів проаналізовано динаміку страйкового руху в Україні та чинники, що впливали на неї; досліджено суб'єкти робітничого руху; міру участі представників соціальних класів у профспілках і політичних партіях, а також рівень їхньої довіри до цих організацій. Зроблено висновок, згідно з яким робітничий клас, який першим набув мобілізаційного досвіду розв'язання трудових конфліктів, не був лідером протестного руху впродовж останніх двадцяти років; середній клас і дрібна буржуазія набули схожого досвіду захисту своїх інтересів. Порівняльний аналіз показує, що робітничий рух в Україні та західних країнах мав подібні тенденції: він характеризувався нерівномірністю (піднесення і падіння, аж до повного загасання у 2000-ті роки), вмотивованістю переважно економічними гаслами, переходом від форм прямої мобілізації колективних дій до інституціоналізованих (профспілкового й індивідуалізованого захисту своїх інтересів). Наостанок розглянуто альтернативні сценарії/перспективи класової дії.

Ключові слова: соціальний клас, класова дія, робітничий рух, страйк, класові об'єднання, профспілки, політичні партії

В Україні перших двадцяти років її незалежності й відродження капіталістичних відносин паралельно відбувалися такі класотвірні процеси: формувалися нові класові позиції, кожній з яких властивий певний набір схожих соціально-економічних характеристик; склалися нові класові ідентичності та класові уявлення; оформлялися й усвідомлювалися класові інтереси; набувалися навички групової самоорганізації та захисту своїх інтересів. Завдяки дослідженням вітчизняних і закордонних соціологів ми маємо у своєму розпорядженні цілком надійне емпірично обґрунтоване знання про різні аспекти соціальних класів у сучасній Україні.

По-перше, доволі добре досліджено структуру класових позицій, як у динаміці останніх 20 років, так і в перспективі зіставлення з розвиненими капіталістичними і постсоціалістичними країнами [Классовое общество, 2003; Лейн, 2004; Симончук, 2007, 2011]. Серед найочевидніших фактів — зниження частки найманих працівників і водночас поява і зростання частки роботодавців і самозайнятих; нова класова диференціація серед найманих працівників, зумовлена переформатуванням впливу різноманітних чинників — професії, рівня кваліфікації, владних повноважень, галузі, зайнятості в приватному чи державному секторі економіки. Накопичено дані про процеси, що відбувалися всередині окремих класів — робітничому і середньому класам [Симончук, 2003, 2006, 2007], селянстві [Ван Атта, 2001], політичній еліті [Зоткин, 2010]. Констатовано, що суттєвої модифікації зазнали уявлення про класи як у громадській думці, так і в науковому дискурсі. Загальновизнаною стала плюралізація теоретико-методологічних підходів до визначення соціального класу.

По-друге, зібрано чимало даних про зв'язок соціального класу із політичними й економічними установками, ціннісними орієнтаціями, життєвими шансами [Куценко, 2006; Макеєв, 2007]. Дослідники схиляються до висновку, що вплив класу на ці сфери не надто значний. Разом із тим, на мій погляд, можливості та межі класового аналізу не встановлено бодай із якоюсь мірою точності, відтак необхідний детальний аналіз того, наскільки соціальний клас є предиктором економічних, культурних, політичних й інших нерівностей в українському суспільстві.

По-третє, зроблено спробу томографії класової свідомості [Симончук, 2011]. З'ясувалося, що її перший рівень — рівень класової ідентифікації — достатньо сформований, адже близько двох третин представників робітничого і середнього класів ідентифікують себе із відповідними класовими позиціями. Аналіз низки показників другого рівня класової свідомості — усвідомлення людьми протилежності класових інтересів (операціоналізованих у вигляді установок щодо соціальної нерівності) — виявив проблеми адекватного усвідомлення представниками різних класів (доступних для емпіричного дослідження) специфічності їхніх класових інтересів. Причому проблема не в робітничому класі — власне установки його представників цілком очікувані й пояснювані, а саме: конче високий рівень сприйняття нерівності в доходах, несправедливості заробітної плати, необхідності перерозподілу доходів, усвідомлення різних видів класового конфлікту. Радше представники дрібної буржуазії та верхнього середнього класу слабо усвідомлюють свої специфічні інтереси; вони цілковито поділяють критичні

установки робітничого класу. Ситуацію класового протистояння, безумовно, виявив би аналіз установок домінантних класів (великих підприємців і політичної еліти), однак проблеми доступності їхніх представників очевидні.

Серед названих вище етапів формування класів поза широким і детальним емпіричним аналізом вітчизняних соціологів залишилося питання про класову дію — про те, наскільки класам в Україні вдалося стати соціальними суб'єктами; в яких формах вони захищали свої інтереси і яким є сучасний стан справ. Це й становить дослідницьке питання пропонованої статті.

Механізм формування класів: теоретичні імплікації

У поясненні механізму формування класів як соціальних акторів корисні різні теоретичні підходи. Серед **класових теорій** неспростовною першоосною в цьому питанні є ідеї марксизму. Як відомо, категорія класу для Карла Маркса і Фрідріха Енгельса та їхніх послідовників має два основні значення: по-перше, це засіб опису економічних позицій різних соціальних груп, і, по-друге, класи розглядаються як реальні спільноти і реальні соціальні сили, здатні змінювати суспільство [Маркс, 1955]. Найважливіші характеристики класу — здатність його представників усвідомлювати свої специфічні класові інтереси й захищати їх — виникають на вищому етапі описаного Марксом шляху формування класу. Механізм здобуття “класом у собі” статусу “класу для себе” вбачається в реалізації двох основних моментів. По-перше, у виробленні його представниками власної ідеології — сукупності цінностей, установок і надій, що відповідають їхнім інтересам і життєвим умовам і переконливо пояснюють як наявний соціальний порядок, так і той, який вони визнають оптимальним (причому на практиці ці уявлення можуть бути близькими до об'єктивних інтересів або хибними). По-друге, у формуванні політичної партії чи іншої централізованої й дисциплінованої організації, котра просуває класову ідеологію і реалізує інтереси групи. Таким чином, потенційний клас (“клас у собі”), що усвідомив спільність своїх інтересів (що ґрунтовані на його класовому становищі та суперечать інтересам інших класів) та організаційно оформився, перетворюється на справжній клас (“клас для себе”), який є суб'єктом суспільного процесу.

Близьке розуміння механізму формування класів у П'єра Бурдьє [Бурдьє, 1993]. Услід за Марксом та Енгельсом виокремлення класів він розпочинає з визначення груп, що мають схоже становище у соціальному просторі. Такі групи, які передусім є плодом інтелектуальної роботи дослідника, Бурдьє називає “класами на папері” (або низкою синонімів: “теоретичний”, “можливий”, “сконструйований” клас). Це — групи, що мають найбільші шанси за певних умов стати класами у власному сенсі слова, тобто реальними суб'єктами суспільно-історичного процесу. Таким чином, *першою умовою* існування класу є спільність соціальної позиції членів класу, “котрі, будучи розміщені у схожих умовах і підпорядковані схожим зумовленостям, мають всі шанси для володіння схожими диспозиціями й інтересами і, отже, для вироблення схожої практики і посідання схожих позицій”. *Другою*

умовою класу, за Бурдьє, є наявність у даної групи спільного габітусу (матриці сприйняття і класифікувальних практик), що є найважливішим опосередкованим елементом у формуванні будь-якої колективної ідентифікації¹. Габітус (“інкорпорований клас”) впливає на політичні думки і поведінку даних класів, на утворювані в рамках цих класів стилі життя і способи споживання. *Третя умова*, за дотримання якої клас стає реальною дієвою силою (“мобілізованим”, “реальним” класом, готовим до боротьби), — це усвідомлення членами класу своєї спільності як групи, що має власні інтереси (відмінні від інших) і готова їх захищати. Потім клас має сформувати групу своїх представників (партію чи аналогічну організацію), надзвичайною метою якої є власне захист класових інтересів. Саме політична організація робить клас “видимим”, виокремленим і помітним суб’єктом політичної боротьби, позаяк вона говорить і діє від імені класу. Партія має сформулювати ідеологію класу, тобто подати таке бачення соціального світу, в якому за класом було б закріплене місце в соціальній структурі й увиразнена значимість його інтересів. Своєю чергою, класову боротьбу Бурдьє розглядає не лише як боротьбу двох класів у процесі розподілу доданої вартості (як у моделі Маркса), а як різні форми конфліктів у всіх соціальних полях — економічному, політичному, культурному (в системі освіти, практиці дозвілля, стратегіях розваги, в одязі, їжі), де домінують класи здійснюють різні типи символічної влади, намагаючись завоювати легітимність.

Крім класових теорій концептуальними засадами для аналізу механізму формування мобілізованих класів слугують також **теорії соціальних конфліктів** [Lenski, 1966; Дарендорф, 1994; Коллінз, 2009]. Зокрема, Ральф Дарендорф механізм утворення конфліктних груп (у нашому випадку соціальних класів) бачить як шлях від усталеного стану соціальної структури до розгортання соціальних конфліктів, який аналітично проходить у три етапи [Дарендорф, 1994]. На *першому етапі* вирізняють “дві сторони” конфлікту, “два агрегати соціальних позицій”, котрі поки є “квазігрупами”, “уявними” спільнотами, де відповідним соціальним позиціям приписують певні латентні інтереси, котрі не обов’язково усвідомлюються і визнаються представниками цих позицій. *Другий етап* розвитку конфлікту полягає в кристалізації, тобто усвідомленні латентних інтересів, організації квазігруп у фактичні групування. У разі класового конфлікту йдеться про організацію політичної партії або профспілки. Конфлікти завжди тяжіють до кристалізації, але для того, щоб вони виявилися, мають бути в наявності певні “умови організації” — *технічні* (особисті, ідеологічні, матеріальні), *соціальні* (систематичне рекрутування, комунікація) і *політичні* (свобода коаліцій). Якщо відсутні всі чи деякі з цих умов, конфлікти залишаються латентними, не припиняючи свого існування. *Третій етап* полягає в розгортанні сформованого конфлікту, в реальному зіткненні між сторонами, що характеризуються очевидною ідентичністю, наприклад між політичними організаціями працівників і підприємців.

¹ У Маркса це такі характеристики, як “класові звички”, “класові забобони”, “зашкарублість”, “консерватизм”, для опису особливостей тих чи інших класів.

Далі Дарендорф визначає дві важливі змінні соціальних конфліктів. Змінна *міри насильства* відображає засоби, що їх обирають сторони протиборства, щоб реалізувати свої інтереси (збройна боротьба і революція представляють один полюс, переговори і дискусія — інший). Між ними — велика кількість більш-менш насильницьких форм зіткнень між групами: страйк, погроза, ультиматум тощо. Змінна *інтенсивності* стосується рівня участі задіяних у даному конфлікті. Чим більшого значення надають учасники зіткненню, чим більшу енергію в нього вкладають, тим воно інтенсивніше. (Дарендорф звертає увагу на явне зниження інтенсивності індустріальних конфліктів наприкінці ХХ століття.)

Дарендорф описує три форми регулювання соціальних конфліктів як способів зменшення їхньої міри насильства. *Придушення конфлікту* називають найнеефективнішим способом, оскільки мірою посилення спроб придушити конфлікт зростає його потенційна злоякісність і вибухонебезпечність. Історія революцій доводить справедливості цієї тези. Форма *“скасування” конфліктів* передбачає спробу докорінно подолати суперечність шляхом втручання в наявні структури. Проте ця спроба завжди оманна: таке регулювання предмета не ліквідує конфлікт, що криється за ним¹. Дарендорф упевнений, що соціальні конфлікти, тобто суперечності, які систематично виростають із соціальної системи, принципово не можна “розв’язати” в смислі остаточного подолання. *Регулювання конфліктів* — потенційно успішна форма зменшення міри насильства всіх видів конфліктів. При цьому конфлікти не зникають, “вони стають контрольованими, і їхня творча сила ставиться на службу поступовому розвитку соціальних структур”. Успішне регулювання конфліктів передбачає кілька умов. **1.** Конфлікти й окремі суперечності визнаються всіма учасниками як неминучі, виправдані й доцільні. **2.** Будь-яке втручання в конфлікти обмежується регулюванням їхніх проявів, відмовляючись від спроб усунення їхніх причин. **3.** Конфлікти обов’язково каналізуються через організації конфліктних груп. За наявності всіх цих передумов наступний крок полягає в прийнятті учасниками певних “правил гри” (конституції, типові угоди, статuti тощо), котрі є ефективними тільки якщо вони не віддають перевагу одному з учасників на шкоду іншому, обмежуються формальними аспектами конфлікту й передбачають обов’язкове каналізування всіх суперечностей.

У пояснення класової дії і формування класу як актора свій внесок роблять також **теорії соціальних рухів** [Smelser, 1963; Tilly, 1978; Rammstedt, 1979; Tarrow, 1994; Social Movements, 2002; Олсон, 2004; Fantasia, 2008]. Зокрема, теорія Отгайна Рамштедта описує ідеально-типову модель розвитку соціального (зокрема, робітничого) руху, яка пропонує корисні ідеї та методи для вивчення механізму формування класів для себе, причин мобілізації та демобілізації колективної дії [Rammstedt, 1979; Іонин, 1997;

¹ Історичний приклад: за радянських часів діяла заборона на страйки, що не дозволяло працівникам відкрито обстоювати свої інтереси. Однак це не скасовувало трудові конфлікти — вони залишалися неявними, латентними, “кухонними”. У разі виникнення політичних послаблень конфлікти маніфестувалися у хвилі страйків.

Симончук, 2004]. Цей механізм можна уявити як послідовність таких фаз: 1) криза наявної системи інституціональних практик і поява розрізаних інноваційних практик нелегітимного характеру; 2) становлення консенсусу серед людей, заторкнутих кризою і зацікавлених у зміні соціального порядку, поляризація “соціальних активістів” і влади, формування колективної ідентичності учасників руху; 3) артикуляція проблеми і вироблення аргументації протесту, що заперечує наявний порядок; 4) формування руху, його локалізація в географічному і соціальному просторі; 5) артикуляція ідеології, формулювання програми дії, ігнорування колишніх інституціональних норм і дотримання нових; 6) розгортання руху вшир і локалізація противника, активна пропаганда ідей, розширення кількості прихильників; 7) поява організації; 8) інституціоналізація або революція як підсумок руху і досягнення поставлених цілей, перетворення соціального порядку.

Дехто з дослідників бачить певні труднощі в аналізі робітничого руху як соціального руху, пов’язані з переважно інституціоналізованим характером його перебігу в сучасному суспільстві [Fantasia, 2001, 2008; Nieuwbeerta, 2001]. Адже роль організацій (профспілок і політичних партій), що становлять робітничий рух, не обмежується мобілізацією працівників для участі в протестній колективній дії. Функції профспілок полягають головним чином в укладанні колективних угод і веденні перемовин з роботодавцями, тобто в інституціоналізованій участі в регулюванні економічної діяльності й стабілізації виробничих відносин, що зрештою призводить до бюрократичного регулювання колективної дії й ослаблення класового протистояння. Таким чином, значна частина сучасного робітничого руху реалізується в інституціоналізованих формах.

Сучасні теоретики соціальних рухів акцентують також увагу на недооцінюваному раніше методологічному підході, відповідно до якого *не можна цілком осягнути логіку мобілізації суспільного руху, одночасно не розглядаючи її щодо сил антимобілізації* [Meyer, 1996; Fantasia, 2008]. У такому разі, щоб зрозуміти динаміку робітничого/профспілкового руху, необхідно аналізувати його не сам по собі, а в співвіднесенні з діяльністю організацій роботодавців як “зустрічних рухів” (“counter movements”) [Griffin, 1986]. Організації роботодавців зацікавлені у зниженні ба навіть нейтралізації здатності працівників до мобілізації; у протидії діяльності як місцевих профспілок, так і робітничого руху загалом, намагаючись в ідеалі створити “оточення без профспілок” (“union-free environment”). Зустрічні рухи роботодавців в одних випадках є видимими і прямими (коли до робітничих рухів застосовують репресії — придушення страйків, убивства, залякування і підкуп профспілкових лідерів й активістів), в інших випадках — неявними і замаскованими (коли роботодавці реалізують свої інтереси через державні структури, намагаючись законодавчо послабити вплив профспілок і обмежити інструменти їхньої дії) [Krupat, 1997]. Від кінця ХХ століття профспілки більшості західних країн змушені працювати в рамках суворих бюрократичних обмежень, утім, мобілізація прямої колективної дії й досі залишається важливим інструментом діяльності профспілок.

На протипагу такому підходу Майкл Буравой вважає, що при вивченні класу як актора забагато уваги приділяють “царству надбудов — освіті, політичним партіям, ідеології та державі”, хоча вони “більше не існують як протидія політичним викликам” [Буравой, 2009: с. 29]. На його погляд, царство виробництва (головний “плавильний тигель класоутворення”) має власні надбудови, або політичні й ідеологічні апарати виробництва, названі ним “режимом виробництва”. Це поняття задає Буравому концептуальну рамку для вивчення конкурентних протипорств й ідентичностей, що виникають навколо роботи. Різні режими виробництва (деспотичний і гегемоністський, а також їхні варіації — бюрократичний, колоніальний і гегемоністський деспотизм) мають різні наслідки для класової боротьби. Якщо деспотичний режим підштовхував до класової мобілізації, то гегемоністський (породжений зростанням державного втручання в регулювання трудових відносин і забезпечення добробуту) спирався на згоду і координацію інтересів працівників із менеджментом. Однак останніми десятиліттями сформувався так званий гегемоністський деспотизм: робітники і досі захищені від свавільних звільнень, але вони втрачають роботу через часткові зупинки виробництва; вони можуть страйкувати, але їхній склад постійно змінюється. “Гегемонія функціонує тепер у зворотному напрямі: уже не капітал іде на поступки праці, а праця іде на поступки капіталу, щоб утриматися на своїх робочих місцях. Економічний примус робітників до співпраці та згоди веде до вгасання страйків і зменшення чисельного складу профспілок” [Буравой, 2009: с. 37].

Отже, в уявленнях згаданих вище теоретиків *механізм формування класів як соціальних акторів* у головних рисах схожий. Він передбачає низку послідовних етапів: наявність сукупності класових позицій, що характеризуються схожістю латентних інтересів; усвідомлення їхніми представниками своїх інтересів, вироблення особливої ідеології і формування групової ідентичності; створення політичної організації і захист своїх інтересів у конкретних мобілізаційних чи інституціоналізованих практиках.

Ще одне питання потребує теоретичної імплікації — щодо *суб’єктів сучасного класового конфлікту*. Коли говорять про класовий конфлікт і класову боротьбу в сучасному капіталістичному суспільстві, одна зі сторін конфлікту для всіх очевидна — це політичні еліти, вищі державні чиновники, великі підприємці й менеджери — групи, що мають у своєму розпорядженні значні економічні й політичні ресурси; встановлюють правила гри для суспільства, оскільки мають різноманітні важелі для перетворення своєї ідеології на ідеологію держави; здійснюють у своїх інтересах різні дисциплінарні практики через засоби масової інформації, систему освіти, поліцію, в’язниці. Другу сторону класового конфлікту наприкінці XIX і впродовж майже всього XX століття всі (теоретики, політики, обивателі) вбачали насамперед у робітничому класі — найчисельнішій соціально-професійній групі зайнятого населення, яка в той період була організована головним чином за фабрично-заводським принципом, компактно мешкала, мала схожі життєві шанси, обсяг економічних і матеріальних ресурсів. Із цим класом пов’язували соціальну утопію, мрію про справедливе суспільство загальної рівності

та братерства. Йому приписували прогресивну ідеологію, групову солідарність, ефективну політичну організацію і здатність до активного захисту своїх прав.

Вважалося, що класову боротьбу в цей період викликало і спрямовувало так зване “робітниче питання” (або “соціальне питання”), найважливіші елементи якого — проблема матеріального добробуту, економічного становища робітників і проблема співвідношення матеріального добробуту робітників порівняно з іншими верствами населення [Воейков, 2004: с. 29]. Показником стану в суспільстві “робітничого питання” (виникнення якого пов’язують із початком індустріалізації в Західній Європі у середині ХІХ століття) слугував стан робітничого руху. Робітниче питання існує, якщо робітничий рух реалізується активно; воно відсутнє або вгасає, якщо рух відсутній або його перебіг млявий. На початку ХХ століття економічні аспекти цього питання стояли гостро (переважна частина робітників була бідною), тому робітничий рух був інтенсивним. Саме під гаслом розв’язання робітничого питання була проведена революція в Російській імперії.

Від кінця ХХ століття соціологи (навіть марксистські зорієнтовані) одностайні в думках, що робітничого класу як соціального актора не існує ані в західних, ані в пострадянських країнах [Gorz, 1982; Бек, 2000; Бауман, 2002; Заславская, 2001; Воейков, 2004: с. 25; Темницький, 2004: с. 36–37]. У дискусії стосовно долі сучасного робітничого класу наводять різні аргументи, наприклад, істотне зниження чисельності індустріальних робітників; зняття з сучасного порядку денного “робітничого питання”, оскільки житлові, матеріальні, культурні ресурси різних соціальних груп стали зіставними й різниця в рівні життя втратила гостроту (звісно, до певної міри). Утім, основний аргумент у відмові робітникам називатися класом убачають у відсутності особливої ідеології, впливової й ефективної політичної організації, конкретних колективних форм захисту своїх інтересів (показниками чого виступають зниження членства в профспілках і партіях і рівня довіри до них, падіння рівня страйкового руху, відсутність солідарності різних професійних груп робітників), тобто у відсутності амбіцій бути суб’єктом суспільного процесу. Останніми десятиліттями фіксують радше протилежну тенденцію — зростання індивідуалізації (наприклад, розв’язання трудових спорів із роботодавцями через суди, створення вузькокорпоративних профспілок, підписання індивідуальних контрактів).

Якщо не в робітничому класі, то в кому (принаймні потенційно) убачають на початку ХХІ століття другу сторону сучасного класового конфлікту і суб’єкта соціальних змін? Багато західних соціологів цю роль відводять новим середнім класам (висококваліфікованим експертам, менеджерам і адміністраторам) — групам політично впливовим, що володіють значними владними та професійно-кваліфікаційними ресурсами, мають ефективні політичні організації, вміють адекватно висловити і захистити свої інтереси. Наприклад, Ерік Олін Райт, переосмислюючи роль середнього класу, доходить до відмови від класичної марксистської тези, згідно з якою в

капіталістичному суспільстві пролетаріат виступає основним класом, що протистоїть капіталістам, а соціалізм є єдиним можливим майбутнім для капіталізму [Wright, 1994: р. 153]. Новий аналіз показує, що є інші класові сили в рамках капіталізму, котрі потенційно здатні бути “пред’явниками” історичної альтернативи капіталізму. Причому це не передбачає, що державні бюрократи, менеджери й експерти неминуче стануть майбутнім правлячим класом сучасного капіталізму, а лише свідчить, що процес класового формування і класової боротьби значно складніший, ніж припускала традиційна марксистська теорія. Таким чином, ідентифікація соціальних класів, що є в досліджуваній період реальними суб’єктами класового конфлікту і соціальних змін, становить актуальне завдання.

Завдання дослідження та його емпірична база

Мету дослідження, результати якого подано у цій статті, я вбачала у перевірці двох гіпотез. Перша — про поступове формування в Україні “класів для себе”, що складаються із соціальних груп, наділених класовою свідомістю і готових вести боротьбу на захист своїх інтересів. Друга гіпотеза — робітничий клас не є безумовним лідером цього процесу. Для перевірки цих гіпотез необхідний емпіричний аналіз, по-перше, рівня і характеру страйкової активності (робітничого руху) різних груп найманих працівників і дрібної буржуазії; по-друге, суб’єктів робітничого руху в його організаційних формах; по-третє, рівня участі представників різних соціальних класів у профспілках і політичних партіях, а також рівня їхньої довіри до цих організацій. Ефективним видається досліджувати ці аспекти як у часовій перспективі (останні двадцять років), так і в порівняльній (у зіставленні з розвиненими західними і постсоціалістичними країнами).

Як емпіричну основу для реалізації поставлених завдань залучено широку базу даних: 1) Держкомстату України і Міжнародної організації праці з 1989 до 2009 року; 2) глибинних інтерв’ю з представниками середнього і робітничого класів, проведених автором статті у 2002–2010 роках (80 інтерв’ю); 3) моніторингу Інституту соціології НАН України (1994–2010); 4) двох міжнародних проектів — Європейського соціального дослідження (European Social Survey — ESS) 2008 року і Програми міжнародного соціального дослідження (International Social Survey Programme — ISSP) 2009 року.

Об’єктивні класові позиції в проектах ESS і ISSP ідентифіковані відповідно до класової типології Джона Голдторпа. Для побудови EGP-класів у ESS використано синтаксис Гаррі Ганзебума (Ganzeboom) 2001 року, що конструює 11 класових категорій. Вони були згруповані у п’ять більших класів: службовий (I і II), проміжний (III і V), дрібна буржуазія (IVa, IVb і IVc), кваліфіковані робітники (VI) і некваліфіковані (VIIa і VIIb).

У даних моніторингу Інституту соціології НАНУ на основі запитання про рід занять, що містить шкалу відповідей із 21 категорії, були ідентифіковані такі класові категорії: *середній* клас (професійний політик, керівник держапарату; керівник підприємства; спеціаліст, службовець держ-

апарату; спеціаліст технічного профілю і спеціаліст у сфері науки, культури, охорони здоров'я, освіти з вищою чи середньою професійною освітою; службовець із числа допоміжного *складу*), дрібна буржуазія (підприємець у великому, середньому та малому бізнесі; фермер), *робітничий клас* (кваліфікований робітник; різнороб; робітник сільгоспідприємства), *непрацюючі* (студент; непрацюючий пенсіонер; домогосподарка; без постійного місця роботи; не працює і не має жодних джерел доходу; зареєстрований безробітний).

Історія і сучасний стан робітничого руху

Визначення робітничого руху. Серед різноманітних видів соціальних рухів робітничий рух (labour movement) спрямований на захист робочих місць, розв'язання конфліктів між роботодавцями і працівниками, на перетворення нинішньої системи розподілу економічної влади і ресурсів. Робітничий рух зазвичай розпочинається з неофіційних груп інтересів, згодом він приводить до утворення політичних партій чи інших інституціоналізованих груп. Історично склалося, що у вітчизняній соціології під цим терміном мають на увазі рух робітників (передусім індустріальних робітників, зайнятих фізичною працею на великих підприємствах), натомість у західній соціології контекст його вжитку ширший — це рух усіх найманих працівників (термін “labour movement” правильніше перекладати українською як “трудо-вий рух”, а не “робітничий”). Саме в цьому (широшому) значенні термін вжито у цій статті.

У рамках проблематики робітничих рухів зазвичай розглядають: 1) рівень і характер мобілізаційної (головним чином страйкової) активності й чинники, що впливають на її динаміку; 2) суб'єктів цього руху (профспілки, політичні партії, страйкоми) і 3) ефективність їхньої діяльності й рівень довіри до них з боку працівників. Проаналізуємо відповідно до названих вище тем стан робітничого руху в Україні впродовж перших 20 років її незалежності.

Історія легітимації робітничого руху. Загальновідомо, що у другій половині ХХ століття робітничий клас СРСР, на відміну від західного, практично не мав досвіду колективного обстоювання своїх прав. За наявності серйозних приводів для трудових конфліктів (низька оплата праці, погані умови праці, дефіцит багатьох матеріальних благ тощо) працівники вкрай рідко вдавалися до активних колективних дій. Небагата на події історія альтернативних профспілок і робітничого руху у 1950–1980-ті роки висвітлена у низці джерел [Забастовки, 1975; Рабочее движение, 1995: с. 6–15; Борисов, 2001; Русначенко, 2000; Нариси історії, 2002: с. 562–567]; (див. також: Архів самвидаву, Мюнхен). Як правило, випадки страйків і самоорганізації в незалежні профспілки в радянських мас-медіа або замовчувалися, або інтерпретувалися як диверсії й маргінальні дії, спрямовані на підрив радянської держави. Людмила Алексєєва, спираючись на архіви дисидентів і самвидаву, зібрала достовірні відомості про 76 страйків післясталінських десятиліть

(найрезонансніші серед них — жорсткою придушені робітничі виступи в Новочеркаську 1962-го і хвилі страйків у 1976–1978 роках) [Алексеева, 1983]. Досить детально описавши їх мотиви, результати й ініціаторів, дослідниця констатувала, що ці страйки були, головним чином, проявом “стихійного обурення зневірених людей”, бунтом, зумовленим або нестерпними умовами життя, або несправедливими діями влади, а не далекоглядними планами соціальної перебудови¹.

Єдиним легітимним механізмом захисту працівниками своїх прав та інтересів за радянських часів були профспілки, хоча їхня незалежність й ефективність у реалізації цього завдання багатьма заперечується. Експерти стверджують, що серед функцій профспілок у радянський період провідною була не захисна, а господарсько-адміністративна і виховна [Нариси історії, 2002: с. 530; Кабалина, 1998].

У пізній радянський період не було легітимної законодавчої бази для прямої мобілізації колективної дії. Якщо у 1920-х страйки робітників були ще цілком легальними практиками, то від кінця 1930-х років декларувалося, що в радянському суспільстві відсутні об’єктивні підстави для класових і трудових конфліктів. Конституція України 1978 року не містила статті, яка б гарантувала громадянам право на страйки. Лише на початку 1990-х років під тиском масових стихійних виступів і за ініціативи їхніх лідерів у Конституцію було внесено низку змін і доповнень, в яких “із метою зміцнення і розвитку конституційного устрою громадянам України гарантувалися свободи: слова, преси, зборів, мітингів, вуличних процесій і демонстрацій” (стаття 48) і давалося “право об’єднуватися в політичні партії, інші громадські організації, брати участь у рухах, що сприяють задоволенню їхніх законних інтересів” (стаття 49).

Нині в Україні, як і в більшості економічно розвинених західних країн, право на страйк закріплено юридично/законодавчо. Ухвалена 1996 року Конституція України (стаття 44) гарантує працюючим громадянам право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів. Порядок здійснення права на страйк установлений Законом України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” 1998 року. Відповідно до статті 17 Закону, *страйк трактується як тимчасове колективне добровільне припинення роботи (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов’язків) працівниками підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) із метою розв’язання колективного трудового конфлікту*. Згідно із цим Законом, страйк може бути розпочатий, якщо примирливі проце-

¹ Загальновідомо, що розрив між ідеологією і реальністю породжував цинізм серед працівників; вельми поширеними були жарти й анекдоти з приводу соціалістичної ірраціональності. Формалізм профспілкових і партійних зборів, нещирий ентузіазм соціалістичних змагань вели до відчуження працівників від цих структур. Утім, Майкл Буравой, який вивчав соціалістичний режим виробництва методом включеного спостереження, зазначав, що попри очевидний цинізм, відчуття класової ворожості до червоних директорів та управлінців, більшість робітників зберігали вірність соціалістичним ідеалам [Буравой, 2009: с. 43].

дури не привели до розв'язання колективного трудового конфлікту або якщо власник чи його представник ухиляється від примирливих процедур або не виконує угоди, досягнутої у перебігу розв'язання колективного трудового спору.

Динаміка рівня робітничого руху. Панораму страйкової активності в незалежній Україні розгляньмо спершу на підставі даних офіційної статистики¹. Від 1995 року Держкомстат України фіксує дані про страйковий рух відповідно до вимог Міжнародної організації праці, зокрема такі рубрики: кількість підприємств, на яких відбувалися страйки (статистика подається без урахування малих підприємств), чисельність учасників їх (як залучених до страйків загалом, так і в розрахунку на одне підприємство), а також кількість невідпрацьованих днів у середньому на одного страйкувальника.

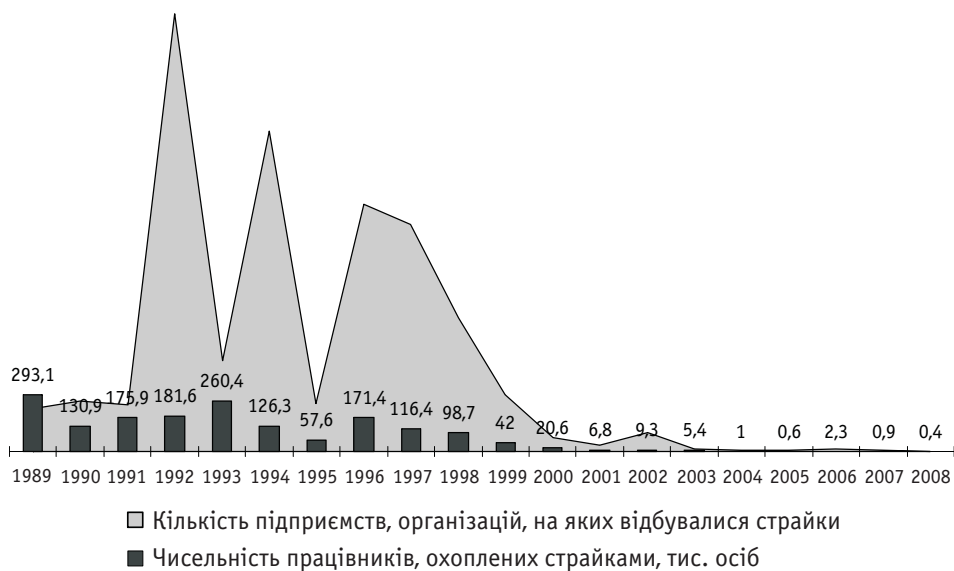

Рис. 1. Динаміка страйкового руху у 1989–2008 роках, %

¹ Міжнародну статистику про динаміку страйків і опис методології див. на сайті ІЛО: [<http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c9e.html>]. До речі, моніторинг протестної активності, зокрема робітничого руху, крім Держкомстату України зараз здійснює низка наукових і громадських організацій. Серед них: *Національна служба посередництва і примирення* [<http://www.nspp.gov.ua/>]; *Конфедерація роботодавців України* [<http://www.confedu.org/ua/home.html>]; *Федерація профспілок України* [<http://www.fpsu.org.ua/>]; *Всеукраїнський форум профспілок* [<http://profsoyuz.com.ua/viewforum.php?f=7>]; *Конфедерація вільних профспілок України* [<http://www.kvpu.org.ua/>]; *Центр дослідження суспільства* [<http://cedos.org.ua/>]. На офіційних сайтах цих організацій є рубрики про страйки й акції соціального протесту, де подано змістову і візуальну інформацію про акції, що проводяться. Багатий архів історії робітничих рухів є в *Міжнародному інституті соціальної історії* [International Institute of Social History (<http://www.iisg.nl/>)], *Архіви самвидаву* (Мюнхен) [<http://samizdat.memo.ru/sdsintro.htm>].

Страйковий рух в Україні у 1989–2008 роках

Роки	Кількість підприємств, організацій, на яких відбулися страйки	Кількість працівників, які брали участь у страйках, тис. осіб	Кількість учасників страйку на одне підприємство, осіб	Кількість невідпрацьованих днів у середньому на одного страйкуючого
1989	222	293,1	1320	–
1990	260	130,9	503	–
1991	239	175,9	736	12
1992	2239	181,6	81	–
1993	462	260,4	564	10
1994	1638	126,3	77	3
1995	247	57,6	233	4
1996	1269	171,4	135	13
1997	1162	116,4	100	11
1998	687	98,7	144	13
1999	290	42,0	145	11
2000	73	20,6	282	14
2001	31	6,8	219	5
2002	97	9,3	96	2
2003	15	5,4	360	10
2004	4	1,0	249	8
2005	4	0,6	150	–
2006	13	2,3	177	–
2007	5	0,9	180	–
2008	1	0,4	400	–

* Джерела: Народне господарство України у 1991 році : Статистичний щорічник. – К., 1992. – С. 105; Народне господарство України у 1992 році : Статистичний щорічник. – К., 1993. – С. 88; Статистичний щорічник України за 1994 рік. – К., 1995. – С. 66; Статистичний щорічник України за 1995 рік. – К., 1996. – С. 90; Статистичний щорічник України за 1997 рік. – К., 1999. – С. 398; Статистичний щорічник України за 1998 рік. – К., 1999. – С. 384; Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К., 2000. – С. 404; Статистичний щорічник України за 2000 рік. – К., 2001. – С. 377; Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К., 2002. – С. 398; Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К., 2003. – С. 448; Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К., 2004. – С. 418; Праця України у 2004 році: Статистичний збірник. – К., 2005. – С. 191. Дані від 2005 року див.: [http://laborsta.ilo.org/STP/guest].

Аналіз даних таблиці 1 і рисунка 1 свідчить, що впродовж 20 років (від 1989 до 2008 року) в незалежній Україні страйк був затребуваним засобом протесту в обстоюванні найманими працівниками своїх інтересів. Однак страйковий рух у цей період був нерівномірним: сплески спостерігалися у 1989, 1992 і 1994, 1996 і 1997 роках, а потім його інтенсивність значно знизилася.

лася (за кількістю і страйків, і їхніх учасників, і невідпрацьованих днів у середньому на одного страйкувальника¹), до 2004 року практично зійшовши нанівець. Від 2005 року й донині (2011 рік) статистичні збірники України вже не містять даних про страйковий рух, оскільки страйки стали одиничними (однак відповідні дані доступні на сайті МОП)².

Чинники, що впливають на рівень робітничого руху. Розгляньмо чинники, які найбільшою мірою зумовлювали динаміку страйкового руху в Україні у період 1989–2010 років.

По-перше, на коливання рівня протестної активності робітників і представників середнього класу безумовно впливають присутність в Україні значної резервної армії праці та флуктуації її рівня. Після того, як на початку 1990-х років багато працівників здобули новий соціальний статус “безробітного”, вперше зазнавши супутніх цьому матеріальних і психологічних втрат, рівень безробіття серед економічно активного населення впродовж десятиліття зростав доволі швидкими темпами (див. табл. 2-Б). (Оцінки розміру цієї групи значно різнилися залежно від методики обчислення показника: Міністерство праці України, що фіксувало кількість офіційно зареєстрованих у Службі зайнятості безробітних, зазвичай оцінювало цей рівень удвічі або втричі нижче.) Сягнувши піка (близько 12% зайнятого населення) у 1999–2000 роках, рівень безробіття поступово знижувався аж до 2008 року, увиразнивши зрештою проблеми зайнятості, пов’язані з економічною кризою цього року³. На підставі даних таблиці 2 (А і Б) очевидний зв’язок рівня страйкового руху і рівня безробіття: зростання безробіття у 1990-х роках супроводжувалося інтенсифікацією страйків, тоді як зниження його рівня у 2000-х відбувалося паралельно з угасанням протестної активності.

Разом із тим думка багатьох працівників про високий рівень безробіття в їхній галузі була для них чинником, що стримує їхню протестну активність та бажання обстоювати свої права. Як свідчать дані інтерв’ю, взяті автором у 2005 році, робітники не ризикували виявляти нелояльність до керівництва підприємства з низки причин: 1) вони усвідомлювали ситуацію перевищення пропозиції праці над попитом у їхньому місті та галузі; 2) відчували перманентну загрозу безробіття⁴; 3) знали про спрощення процедури звільнення робітників (особливо на підприємствах, де немає профспілки); 4) дійшли

¹ До речі, за міжнародними стандартами показник тривалості страйків (кількість невідпрацьованих днів у середньому на одного страйкувальника) понад 10 днів вважається “дуже великим” (див.: [Кузьміна, 2006]). Очевидно, що найтриваліші страйки відбувалися у 1990-х роках.

² Про проблеми реєстрації трудових протестів, а також альтернативні методики й архіви їх моніторингу див.: [Протести, 2011; Бизюков, 2011].

³ До речі, рівень безробіття в Україні 2009 року (8,8%) аналогічний середньому показнику для країн Євросоюзу (8,9%) (див.: [Економічна активність населення України в 2009 році. — С. 168]).

⁴ Згідно із даними ESS 2008 року, 38,7% зайнятих українців вважали за ймовірне впродовж 12 місяців втратити роботу.

думки про незначний ефект відомих їм страйків. За свідченням робітників, перспектива втратити роботу змушує до компромісів. Намагаючись утриматися на роботі, вони мусять змиритися з важкими умовами праці, низькою зарплатою і затримкою її виплати, уникають організованого захисту своїх прав тощо. Робітники боялися втратити робоче місце, яке нехай і не забезпечувало нормального прожиткового рівня, але надавало стабільні виплати, гарантію зайнятості й соціальні пільги. Відповіді респондентів свідчили на підтримку висновку Майкла Буравого, що робітники сьогодні бояться не так експлуатації, як ексклюзії (імовірності втратити роботу) [Буравой, 2009].

По-друге, рівень страйкового руху тісно пов'язаний також із рівнем вимушеної неповної зайнятості (див. табл. 2-В). У 1997–1999 роках (один із піків страйкового руху) до 40% працюючих опинилися в ситуації неповної зайнятості (серед них понад 20% перебували в адміністративних відпустках і близько 18% працювали в режимі неповного робочого дня/тижня). Наслідком урегулювання на початку 2000-х років гострої проблеми вимушеної неповної зайнятості (завдяки активізації виробництва, збільшенню самозайнятості) стало суттєве зниження чисельності страйків. Дані статистики після кризи 2008 року засвідчують новий виток вимушеної неповної зайнятості.

По-третє, загальновідомо, що одним із головних гасел усіх хвиль протесту була несвоєчасність виплат заробітної плати. Згідно з даними таблиці 2-Г наявний тісний зв'язок динаміки кількості страйків і динаміки виплат заборгованості. Очевидною є тенденція поступового зниження заборгованостей після 2000-х років. Урегулювання виплат заробітної плати в цей період у більшості галузей економіки вплинуло на зниження страйкової активності. Час від часу страйки, пов'язані з виплатами зарплати, ще спалахують, але як масове явище цю проблему подолано. Її розв'язання було й законодавчо врегульовано: наприклад, у 2009 році ухвалено Закон України “Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та до Кримінального Кодексу України щодо посилення відповідальності за несвоєчасну або безпідставну невиклату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших встановлених законом виплат”.

По-четверте, зниження рівня страйкового руху було зумовлене не тільки врегулюванням проблеми своєчасності виплати заробітної плати, а й поступальним (хоча й дуже повільним) підвищенням рівня номінальної та реальної заробітної плати (див. табл. 2-Г). До речі, аналізований період включає етапи від тотального дефіциту продуктів і товарів першої необхідності у 1990-ті роки до товарного достатку і відносного добробуту у 2000-х, коли відчутно зросла забезпеченість товарами тривалого користування різних категорій населення (див. табл. 3). Поліпшення ситуації пов'язують як зі зростанням реальних доходів, так і з масовою видачею споживчих кредитів (див. табл. 4), що створило у багатьох людей відчуття зростання матеріального добробуту й послабило протестні настрої. (Звернімо увагу, що в цей період люди не лише брали кредити, а й робили заощадження на депозити.) Опосередкованим показником поліпшення ситуації є поступове зростання самооцінок населенням України свого матеріального становища.

Таблиця 2

Динаміка чинників, що впливають на страйкову активність населення (1991–2009)

Роки	А Кількість підприємств, організацій, на яких відбулися страйки	Б Безробітні*		В Вимушена неповна зайнятість**		Г Заробітна плата***			
		За методологією МОП, %	Офіційно зареєстровані, %	Перебували в адміністративних відпустках, %	Працювали в режимі неповного робочого дня (тижня), %	Заборогованість з виплати заробітної плати, млн грн ****	Номінальна заробітна плата, грн	Номінальна заробітна плата у % до попереднього року	Реальна заробітна плата у % до попереднього року
1991	239	—	0,03	—	—	—	—	—	—
1992	2239	—	0,3	—	—	—	—	—	—
1993	485	—	0,3	—	—	—	—	—	—
1994	1638	—	0,4	21,2	6,4	—	—	—	—
1995	247	5,6	0,4	17,7	5,6	—	73	514,2	110,6
1996	1269	7,6	0,5	—	—	—	126	171,4	96,6
1997	1162	8,9	2,7	21,9	16,1	4189	143	113,7	96,6
1998	687	11,3	4,3	22,4	17,5	5166	154	107,2	96,2
1999	290	11,9	5,5	22,0	17,6	6519	178	115,7	91,1
2000	76	11,6	4,8	16,1	13,3	6401	230	129,6	99,1
2001	31	10,9	3,6	7,2	13,3	4928	311	135,2	119,2
2002	97	9,6	3,7	5,1	12,4	2657	376	121,0	118,2
2003	15	9,1	3,5	3,2	11,3	2548	462	122,8	115,2
2004	4	8,6	3,5	2,0	8,8	2232	590	127,5	123,8
2005	4	7,2	3,1	1,8	7,4	1111	806	136,7	120,3
2006	13	6,8	2,7	1,2	5,4	960	1042	129,2	118,3
2007	5	6,4	2,3	1,1	4,4	806	1351	129,7	112,5
2008	1	6,4	3,0	1,6	10,6	669	1806	133,7	106,3
2009	—	8,8	1,9	2,6	19,4	1189	1906	105,5	90,8

* Джерела: Статистичний щорічник України за 2002 рік. — К., 2003. — С. 610; Праця України у 2001 році. — К., 2002. — С. 46; Статистичний щорічник України за 2009 рік. — С. 374, 545.

** Джерела: Статистичний щорічник України за 1994 рік. — С. 63; Статистичний щорічник України за 1995 рік. — С. 88; Статистичний щорічник України за 1997 рік. — С. 391; Статистичний щорічник України за 2000 рік. — С. 372; Статистичний щорічник України за 2004 рік. — С. 412; Статистичний щорічник України за 2005 рік. — С. 397; Праця України у 2009. — С. 111.

*** Джерела: Праця України у 2009. — С. 204.

**** Джерела: Праця України у 2004. — С. 286; Праця України у 2009. — С. 273.

Таблиця 3

Динаміка наявності в населення України окремих товарів тривалого користування (1985–2008), шт. у середньому на 100 домогосподарств*

Роки	Автомобіль	Холодильники, морозильники	Пральні машини	Кольоровий телевізор	Відеомагнітофони	Музичні центри	Фотоапарати	Комп'ютери	Мікрохвильові печі	Мобільні телефони	Самооцінка матеріального рівня життя сім'ї, середній бал 10-бальної шкали**
1985	14	88	65	—	—	—	—	—	—	—	—
2000	17	94	74	69	13	3	22	1	1	—	2,7
2002	16	94	74	74	14	4	25	3	3	—	3,5
2004	16	96	74	83	17	8	30	6	5	15	3,7
2006	17	100	78	96	21	13	35	12	14	81	3,6
2008	20	108	84	107	21	17	38	22	29	149	3,8

* Джерело: Статистичний щорічник України за 2009 рік. — К., 2010. — С. 425. (Розрахунки наявності в домогосподарствах товарів тривалого користування враховують фактичну наявність цих товарів, незалежно від терміну експлуатації, джерел надходження, стану.)

** Джерело: Дані моніторингу Інституту соціології НАНУ.

По-п'яте, зниження рівня протестної активності від кінця 1990-х років пов'язане також із законодавчим урегулюванням правил розв'язання трудових спорів і створенням суспільного інституту примирення й арбітражу. Оскільки цю тезу важко перевірити емпірично, виправдано орієнтуватися на думку експертів, які вважають, що ухвалений у 1998 році Закон України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" і створена в тому ж році Національна служба посередництва і примирення посприяли цивілізованому врегулюванню трудових спорів і конфліктів в інституціонально організованих формах [Нариси історії, 2002: с. 599; Дубровський, 2009]. Відтоді чимало спірних питань між працівниками і роботодавцями вирішуються на рівні конструктивних переговорів (за посередництва профспілок або ініціативних груп), не доводячи справу до страйку. Цей позитивний ефект досягається завдяки появі ефективних профспілок і визнаних лідерів, мірою набуття ними досвіду успішного розв'язання трудових конфліктів. На думку експертів, це свідчить про послідовний рух України до реалізації концепції соціального партнерства (забезпечення балансу інтересів працівників/профспілок, роботодавців і держави), що довела свою ефективність у багатьох економічно розвинених країнах. Щоправда, можлива й інша інтерпретація згасання страйкової активності — як наслідку бюрократичних обмежень для мобілізації колективної дії (закріпленої у названому Законі), яких домоглися надзвичайно впливові противники найманих працівників — організовані роботодавці за посередництва державних структур.

Таблиця 4

Динаміка депозитів домашніх господарств, залучених депозитними корпораціями, і кредитів, наданих домашнім господарствам, за цільовою спрямованістю (1992–2010), млн грн

Роки	Депозити домашніх господарств*	Кредити, надані домашнім господарствам**	Серед них:			
			Споживчі кредити	На придбання, будівництво і реконструкцію нерухомості	Інші кредити	Із загальної суми іпотечні кредити
1992	2,5	45	—	—	—	—
1994	214	—	—	—	—	—
1996	1227	11262	—	—	—	—
1998	3089	16663	—	—	—	—
2000	6780	30138	—	—	—	—
2002	19302	—	—	—	—	—
2004	41611	—	—	—	—	—
2005	74778	35659	—	—	—	—
2006	108860	82010	58453	20412	3145	20523
2007	167239	160386	115032	40778	4577	73084
2008	217860	280490	186088	88352	6050	143416
2009	214098	245252	140008	99799	5445	134527
2010	—	214434	124611	84406	4418	114322

* Джерела: Статистичний щорічник України за 2000 рік. — К., 2001. — С. 71, 74; Статистичний щорічник України за 2009 рік. — К., 2010. — С. 67.

Суб'єкти робітничого руху

Коли говорять про суб'єктів страйкового руху, мають на увазі, з одного боку, які професійні групи і соціальні класи до нього залучені, з іншого — якими є організаційні форми цього руху (профспілки, партії, страйкоми).

Рівень участі різних соціальних класів у робітничому русі. Почну з опису, який можна скласти на підставі даних статистики. Як показує галузевий аналіз учасників, *промислові робітники у 1990-ті роки не були безумовними лідерами страйкового руху* (див. табл. 5). Вони були ініціаторами і рушієм перших робітничих страйків у 1989–1991 роках. Утім, наприклад, у 1997 році із 1162 страйків, офіційно зареєстрованих в Україні, переважна частина — 1031 — відбулися у сфері освіти. Щоправда, незважаючи на те, що в промисловості відбувався лишень кожен десятий страйк, кількість учасників серед них і серед страйкувальників інших галузей укупі подібна (що можна пояснити високою концентрацією зайнятих на промислових підприємствах). Ця закономірність зберігається з року в рік. Таким чином, масштаб страйкового руху індустріальних робітників іноді значно менший за кількістю підприємств, на яких відбулися страйки, однак за кількістю

Таблиця 5

Кількість страйків та їхніх учасників за видами економічної діяльності (1989–2008)*

Рік	Вугільна промисловість		Промисловість		Будівництво		Транспорт		Освіта		Охорона здоров'я		Інше	
	кіль-кість страй-ків	кіль-кість учасни-ків, осіб	кіль-кість страй-ків	кіль-кість учасни-ків, осіб	кіль-кість страй-ків	кіль-кість учасни-ків, осіб	кіль-кість страй-ків	кіль-кість учасни-ків, осіб	кіль-кість страй-ків	кіль-кість учасни-ків, осіб	кіль-кість страй-ків	кіль-кість учасни-ків, осіб	кіль-кість страй-ків	кіль-кість учасни-ків, осіб
1989	–	–	161**	277100**	60	15900	–	–	–	–	–	–	1	100
1990	–	–	198**	119300**	36	7000	17	2800	–	–	–	–	9	1800
1991	101	105500	55	58300	22	3800	31	6800	–	–	–	–	30	1500
1992	20	8975	6	925	2	200	127	36500	2084	135000	–	–	–	–
1993	252	172700	93	67500	64	10100	20	5200	–	–	–	–	33	4900
1994	42	24405	18	6195	11	1500	–	–	1539	93500	–	–	28	700
1995	97	48183	3	617	15	1600	1	100	131	7100	–	–	–	–
1996	190	109332	14	4968	57	5300	1	200	–	–	–	–	1007	51600
1997	83	49177	18	13988	16	1314	–	–	1031	49156	2	1834	12	944
1998	81	51111	14	4627	26	3118	1	520	545	34169	13	4710	7	455
1999	50	25244	5	1059	10	987	1	578	211	12610	–	–	13	1551
2000	34	18520	2	859	7	375	–	–	27	677	–	–	3	213
2001	8	5063	3	509	7	397	–	–	12	662	–	–	1	145
2002	4	1822	1	253	1	45	1	250	86	6766	2	140	2	67
2003	7	3713	4	1037	1	34	3	664	–	–	–	–	–	–
2004	1	486	1	22	–	–	2	489	–	–	–	–	–	–
2005	2	581	1	6	–	–	–	–	–	–	–	–	1	43
2006	2	826	6	704	3	17	1	362	–	–	–	–	1	357
2007	1	25	2	587	–	–	1	210	–	–	–	–	1	27
2008	–	–	–	–	1	354	–	–	–	–	–	–	–	–

* Джерело: аналогічно до табл. 1.

** Дані про кількість страйків та страйкувальників у промисловості у 1989 і 1990 роках включають дані щодо вугільної промисловості.

учасників зіставний із загальною кількістю страйкувальників в інших галузях.

Ясна річ, більшою протестною активністю вирізняються робітники тих галузей, які значно постраждали від економічних трансформацій 1990-х років. Так, серед промислових робітників переважна частина страйків відбулася у вугільній промисловості, яка перебувала у середині 1990-х років у стані реструктуризації, що серйозно погіршила ситуацію працевлаштування та знизила рівень життя, зайнятих у цій галузі [Гуляев, 2003; Кононов, 2001; Панькова, 2006; Симончук, 1999; Русначенко, 1995; Siegelbaum, 1995]¹. Приміром, у 1997 році з усіх страйків, офіційно зареєстрованих у промисловості (101), 83 відбулися у вугільній галузі, у 1998 — 81 із 95, у 1999 — 50 із 55, у 2000 — 34 із 36, у 2003 — 7 із 11².

Однак навіть у період сплеску робітничого руху в середині 1990-х років його інтенсивність у пострадянських Росії й Україні була незіставна із періодом соціальних революцій початку ХХ століття. Так, відсоткове співвідношення кількості страйкувальників до загальної кількості промислових робітників у Російській імперії у 1912–1913 роках (а це були роки далеко не вищого рівня страйкової активності) було на порядок вищим, ніж в Україні та Росії у 1996 і 1997 роках, на які припадає пік виступів (див. табл. 6). Якщо на початку ХХ століття учасниками страйків були від третини до половини всіх зайнятих у промисловості, то наприкінці століття — 1,2–2,5%. Ця відмінність принципова і дуже показова на підтвердження тези про слабкість “робітничого питання” й відсутність революційної ситуації в пострадянських Україні та Росії.

Таблиця 6

Відношення кількості учасників страйків у промисловості до загальної кількості зайнятих у цій галузі*

Кількість учасників	Російська імперія		Росія		Україна	
	1912	1913	1996	1997	1996	1997
Кількість зайнятих у промисловості, тис. осіб	2163	2438	16366	14905	4642	4273
Загальна кількість учасників страйків у промисловості, тис. осіб	725,4	1272	365,6	184,3	114,3	63,2
Учасники страйків у % до загальної кількості зайнятих у промисловості	33,7	52,2	2,2	1,2	2,5	1,5

* Джерела: Воейков М.И. Рабочий вопрос в России: начало и конец XX века. — С. 29; Статистичний щорічник України за 1997 рік. — С. 383.

¹ У вугільній галузі Росії паралельно відбувалися аналогічні процеси, описані в: [Ильин, 1998; Крутой пласт, 1999; Борисов, 2000; Гуляев, 2003; Забастовки, 1996; Кацва, 2008].

² Див. відповідні джерела до таблиці 1. Зазначу, що до 1993 року інформації про галузеву участь у страйках у статистичних збірниках немає.

Висновок, згідно з яким робітники не були провідною соціальною силою, підтверджують також інші джерела. Історіографія страйкового руху в Україні періоду незалежності детально і переконливо викладена у низці публікацій українських дослідників [Гуляев, 2003; Кононов, 2001; Панькова, 2006; Симончук, 1999; Русначенко, 1995; Кузьміна, 2006; Siegelbaum, 1995]. Тут міститься аналіз основних етапів цього руху, об'єктивних і суб'єктивних чинників його розвитку, а також професійних груп, які до нього були залучені, і форм організації руху. Російський соціолог Борис Максимов переконливо проаналізував характер участі робітників у перетвореннях у період так званого “транзиту” — якою мірою вони були об'єктами, і наскільки їм удавалося відігравати роль суб'єкта змін, що відбувалися [Максимов, 2008]. Він виокремив п'ять етапів (поворотів) поведінки російських робітників у перебудовно-реформений період (на мій погляд, вони повною мірою справедливі і для українського робітничого руху). **1.** У 1985–1990-ті роки за робітниками визнають роль “спів-суб'єктів перетворень”, оскільки вони активно включилися в процеси перебудови. **2.** У період сплеску робітничого руху на початку 1990-х робітники виступають в ролі “спів-суб'єктів руйнівних дій” стосовно попередньої соціальної системи; причому це єдиний період, коли вони висували політичні та макроекономічні вимоги. **3.** У період переходу від соціалізму до капіталізму (що характеризувався шоковою терапією, лібералізацією цін, приватизацією, руйнуванням колишньої системи управління виробництвом, створенням нових організацій) робітники попервах надавали мовчазну підтримку переходу до ринку, потім у них формувалося сприйняття приватизації і реформ загалом як “великого обману”. На цьому етапі робітники були вже суто об'єктами, “співвиконавцями змін” і могли тільки протестувати проти їхніх наслідків. **4.** У другій половині 1990-х стався кардинальний перехід робітників до опозиційності новим порядкам на виробництві й у суспільстві. Протести розгорнулися на тлі глибокої економічної кризи, різкого зниження рівня життя, проблем зайнятості, агресивної поведінки нових власників, численних порушень соціально-трудових прав робітників, їхнього загального незадоволення. Причому негаразди сприймалися як неминучі: “робітники, подібно до інших соціально-професійних груп, перебували під гіпнозом формули про прогресивність і незворотність реформ і приватизації” [Максимов, 2008]. Змінилося сприйняття суб'єкта, що їм протистоїть, яким рідко був їхній роботодавець, набувши нечітких форм “реформаторів”, “влади”. Попри обурення “облудною приватизацією”, закриттям підприємств і масовими скороченнями, головними причинами протестів були затримки заробітної плати (зняття цієї причини, як правило, одразу вело до згорання страйку і поновлення роботи). Негативним для оформлення робітничого руху як соціальної сили виявилось те, що було створено мало дієвих робітничих організацій на низовому, регіональному і загальнодержавному рівні (за винятком окремих профспілок), а також те, що робітники не знайшли союзників серед представників середнього класу. **5.** На сучасному етапі, що характеризується завершенням реформ і стабілізацією (затримки зарплати перестали бути масовими, підвищився її номінальний розмір, неповна зайнятість змінилася дефіцитом робочих кадрів у промислових центрах; робітники позбулися

ілюзій співучасті у власності), реалізуються дві стратегії — практика індивідуальних розв'язань своїх проблем і діяльність тред-юніоністського характеру. Робітники виступають сьогодні активними суб'єктами дій, що, правда, не зі зміни соціально-економічної ситуації, а з пристосування до неї.

Отже, дані статистики й експертні думки свідчать на користь гіпотези, що робітничий клас не є лідером робітничого/страйкового руху в Україні останні двадцять років. Понад те, емпірично обґрунтованим слід вважати висновок, згідно з яким усі класи подібною мірою набули досвіду колективних дій на захист своїх інтересів. Наведу аргументи на користь тези про схожість причин участі робітників і представників середнього класу в страйковому русі.

Один із аргументів полягає в тому, що у 1990-ті та 2000-ні роки *в українських робітників було не більше економічних підстав для протесту, ніж у представників інших класів*. Згідно з даними моніторингу, всі вони були приблизно в однаковому (принаймні такому, що не різнилося принципово) матеріальному становищі — і за рівнем доходів, і за забезпеченістю предметами домашнього вжитку, і за самооцінками матеріального статусу сім'ї (див. табл. 7-А)¹. Крім того, проблеми погіршення матеріального становища, що виникли в результаті економічних реформ, заторкнули всі групи найманих працівників майже рівною мірою.

Причому загальновідомо, що зближення різних соціально-економічних характеристик професійних груп, вирівнювання доходів і рівня життя їхніх представників сталося ще за радянських часів. Цей висновок дослідники підкріплювали фактичними даними, які свідчили, що матеріальний добробут людей праці порівняно слабо залежить від їхньої соціально-професійної належності. Добробут працівника більшою мірою пов'язували з індивідуальною якістю праці, ситуацією на конкретному підприємстві й у конкретному районі, ініціативою, заповзятістю, сімейним навантаженням тощо [Гордон, 1985]. За даними експертів, на початку ХХ століття (20-ті й 30-ті роки) забезпеченість домашнім інвентарем (одягом, меблями, посудом, книгами) у сім'ях робітників була у 2–3 рази нижчою, ніж серед службовців [Воейков, 2004: с. 32–33]. Причому наприкінці століття забезпеченість робітників і службовців матеріальними благами (зокрема, холодильником, кухонним і меблевим гарнітурами, домашньою бібліотекою) практично зрівнялася [Рабочий и инженер, 1985: с. 252]. Порівняльні дані офіційної статистики щодо динаміки оплати праці впродовж ХХ століття також свідчили про поступове вирівнювання доходів цих соціальних груп. Якщо у 1940 році співвідношення заробітної плати робітників та службовців становило 1 : 1,7, то у 1960 — 1 : 1,3, а ще за 20 років — 1980-го року 1 : 1,1 і далі знижувалося (у 1987 році — 1 : 1,07) [Труд, 1988: с. 189]. На підставі цього порівняльного аналізу матеріального становища робітників та службовців доходили висновку, що до кінця 1980-х років сформульована в СРСР теза про тенденцію стирання соціальних відмінностей між класами,

¹ Цей висновок зроблено на підставі численних даних, докладно розглянутих у попередніх статтях автора [Симончук, 2009].

Таблиця 7
Динаміка матеріального статусу та ситуації з роботою серед представників різних соціальних класів в Україні (1994–2008)*

Соціальний клас	А – матеріальний статус										Б – ситуація з роботою				
	Середня заробітна плата, долари	Середньомісячний дохід на одного члена сім'ї, долари	Самовізначення матеріального становища, середній бал 10-бальної шкали	Наявність стресу тяжкого матеріального становища	Оцінка змін у матеріальному становищі сім'ї, значно погіршилося	Наявність у домогосподарстві:					Рівень задоволеності роботою (радіше і зовсім не задоволені)	Оцінка змін у гарантіях зайнятості (значно погіршилася)	Думка стосовно браку роботи, яка підходить	Важко знайти роботу за своєю кваліфікацією і з достатньою оплатою	
						Автомобіль	Дача	Кольоровий телевізор	Нові меблі	Холодильник					Модний одяг
	1994 рік														
Дрібна буржуазія	43	26	4,0	27,6	23,2	37,9	25,9	84,5	50,0	91,4	53,9	19,3	60,0	–	–
Середній клас	16	12	3,2	33,6	51,2	24,9	17,5	73,4	33,6	93,3	32,9	34,7	68,9	–	–
Робітничий клас	16	11	2,9	37,7	53,0	15,5	11,0	65,9	25,9	91,3	22,2	45,0	64,9	–	–
Непрацюючі	8	10	2,8	31,2	53,8	19,2	10,2	56,2	22,7	90,9	20,1	36,8	63,2	–	–
Кількість респондентів	1467	1554	1697	1718	1676	1718	1718	1718	1718	1718	1718	1028	1644	–	–
	2008 рік														
Дрібна буржуазія	403	250	4,7	6,9	7,8	56,9	9,8	97,1	41,2	98,0	36,3	19,9	14,9	27,5	72,5
Середній клас	281	214	4,0	12,6	11,9	33,6	17,0	93,6	27,1	95,6	24,2	23,8	14,1	31,6	82,1
Робітничий клас	261	188	3,8	17,5	14,8	28,1	8,5	95,4	22,1	95,6	16,4	30,2	15,1	37,0	78,0
Непрацюючі	130	148	3,5	18,4	19,6	21,9	9,2	91,5	15,9	95,9	11,2	6,7	22,2	39,1	69,1
Кількість респондентів	1582	1548	1675	1684	1680	1684	1684	1684	1682	1684	1684	1675	1675	1674	1675

* Джерело: Дані моніторингу Інституту соціології НАНУ.

працівниками переважно фізичної і розумової праці (принаймні щодо вирівнювання доходів і рівня життя) була практично реалізована.

Економічні реформи 1990-х років похитнули матеріальний добробут усіх класів, причому настільки, що їхній рівень і стиль життя почали характеризувати словом “виживання”. З даних табл. 7-А можна бачити, що ані 1994 року, ані в даний час (2011 рік) матеріальне становище представників робітничого і середнього класів істотно не відрізняється (хоча наявна безумовно краща ситуація серед дрібної буржуазії) як за об’єктивними показниками (розмір заробітної плати, середньоподушний дохід членів сім’ї, рівень забезпеченості предметами домашнього вжитку), так і за самооцінками матеріального статусу.

Другий аргумент на користь висновку про подібні засади участі різних класів у страйковому русі полягає в тому, що *їхні представники мали значний досвід безробіття, відчували майже рівною мірою фрустрацію через загрозу втрати роботи, незадоволеність роботою, проблеми пошуку місця роботи з достатньою оплатою праці*. Згідно із даними моніторингу, аналіз рівня задоволеності роботою, думок про зниження гарантій зайнятості і брак належної роботи за кваліфікацією і з гідною оплатою свідчить, що у представників середнього класу за всіма наведеними показниками дещо ліпша ситуація з роботою, ніж у робітників, однак ідеться не про кардинальні переваги (див. табл. 7-Б). Очевидно, що від 1994 до 2010 року сталися позитивні зміни у сфері зайнятості, і стосувалися вони пропорційно всіх класів.

Статистичні довідники, що від 2000 року містять відомості про професійну належність безробітних, дають можливість оцінити частки серед них представників білих і синіх комірців. Щорічно (навіть на піку рівня безробіття у 2000 році) серед зареєстрованих громадян, які не зайняті трудовою діяльністю і перебувають у пошуках роботи, фіксувалося близько 45% білокомірцевих працівників (див. 1–5 рядки табл. 8) і 55% синьокімрцевих (рядки 6–9). Отже, робітники становили переважну (але не кардинально) частину безробітних. Причому частка зареєстрованих безробітних загалом по Україні стабільно зменшувалася (від 4,8% у 2000 році до 1,9% у 2009-му), тоді як співвідношення зайнятих нефізичною і фізичною працею зберігалося. Свідченням того, що робітники відчували не найбільші проблеми із працевлаштуванням, є також показник навантаження на одне вільне місце. Зазначмо, що пік навантаження на вільне робоче місце, а відтак, найбільше загострення проблем працевлаштування, припав на 1998–2000 роки, коли на кожну вакансію претендувало в середньому 20–24 особи¹. Причому і тоді, і зараз (у 2010 році) працевлаштуватися індустріальним робітникам (кваліфікованим робітникам з інструментом, операторам і складальникам устаткування і машин) значно простіше, ніж кваліфікованим робітникам сільськогосподарського і лісового господарства або працівникам сфери обслуговування і торгівлі. До 2005 року навантаження на одну вакансію в промисловості значно знизилося, що свідчить про поліпшення ситуації в економіці, збільшення попиту підприємств на робочу силу, особливо висококваліфіковану.

¹ Показник навантаження на одне вільне місце у 1996 році становив у середньому 1,9, у 1997-му – 11,9, у 1998-му – 20,0 [Статистичний щорічник України за 1997 рік. – С. 372].

**Динаміка попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці
за професійними групами (2000–2009)***

Категорії	Кількість зареєстрованих громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, тис. осіб			Потреба підприємств у працівниках на заміщення вільних робочих місць, тис. осіб			Навантаження на одне вільне робоче місце, вакансію, осіб		
	2000	2005	2009	2000	2005	2009	2000	2005	2009
Усього	1204,6	903,5	542,8	50,7	186,6	65,8	24	5	8
1. Вищі державні службовці, керівники	58,1	56,0	51,8	2,6	12,7	6,5	22	4	8
2. Професіонали	100,2	48,1	45,0	4,9	18,6	10,0	20	3	4
3. Спеціалісти	163,9	78,4	51,7	4,8	17,4	9,1	34	5	6
4. Технічні службовці	65,0	46,7	31,2	0,5	5,1	2,4	125	9	13
5. Робітники сфери обслуговування й торгівлі	149,3	120,6	66,0	2,1	12,4	8,0	70	10	8
6. Кваліфіковані робітники сільсько-го і лісового господарств, риборозведення і рибальства	24,9	41,5	19,5	0,8	2,3	0,7	30	18	28
7. Кваліфіковані робітники з інструментом	235,8	95,4	77,6	18,6	56,0	11,4	13	2	7
8. Оператори та складальники устаткування і машин	226,2	153,5	106,8	13,1	39,6	7,7	17	4	14
9. Найпростіші професії	181,2	263,3	93,2	3,3	22,5	10,0	43	12	9

* Джерела: Статистичний щорічник України за 2001 рік. — К., 2002. — С. 377; Статистичний щорічник України за 2009 рік. — С. 371.

За даними ESS, у 2008 році населення України порівняно з іншими країнами найбільшою мірою відчувало тиск безробіття й оцінювало ймовірність втратити роботу (див. табл. 9). Упродовж життя 40% українців мали період, коли вони понад три місяці були без роботи і шукали роботу; серед росіян таких майже вдвічі менше — 22%; серед населення західних країн — 29%. Ймовірність упродовж 12 місяців втратити роботу і шукати нову відзначили 39% населення України, в інших країнах шанси потрапити в таку ситуацію люди оцінюють значно нижче (приблизно чверть населення). Оцінюючи в класовому ракурсі ці питання, зазначаю, що в усіх порівнюваних країнах представники службового класу (верхнього середнього) були у благопо-

лучнішої ситуації, проте й серед них частка тих, хто пережив ситуацію безробіття, і тих, хто зараз побоюється втратити роботу, також доволі висока.

Таблиця 9

Загроза і досвід безробіття серед представників різних соціальних класів, %*

Соціальний клас	Україна	Росія	Постсоціалістичні країни	Капіталістичні країни
Чи був коли-небудь у житті такий період, коли Ви понад три місяці були без роботи і шукали роботу?				
Службовий клас	33,3	18,1	21,6	23,7
Проміжний клас	45,5	20,9	34,8	28,0
Дрібна буржуазія	50,0	31,4	22,7	20,9
Кваліфіковані робітники	45,0	23,2	37,2	34,3
Некваліфіковані робітники	38,7	24,9	40,1	39,7
За вибіркою загалом	39,8	22,2	31,4	29,0
Кількість респондентів	1602	2124	6230	23223
Імовірність упродовж 12 місяців втратити роботу і шукати нову, принаймні 4 тижні (% тих, хто відповів “імовірно” і “дуже імовірно”)				
Службовий клас	38,4	25,9	19,2	11,4
Проміжний клас	41,7	22,7	26,8	14,3
Дрібна буржуазія	35,8	26,3	14,7	13,8
Кваліфіковані робітники	41,9	30,9	31,3	22,9
Некваліфіковані робітники	34,8	24,8	31,7	26,7
За вибіркою загалом	38,7	26,5	25,5	17,1
Кількість респондентів	1491	1994	5916	22963

* Джерело: Для порівняння взято дані ESS 2008 року України, Росії, дев'яти постсоціалістичних країн (Латвія, Естонія, Польща, Болгарія, Чеська Республіка, Румунія, Хорватія, Словаччина, Словенія) і одинадцяти розвинених капіталістичних країн (Німеччина, Швейцарія, Бельгія, Іспанія, Франція, Велика Британія, Нідерланди, Фінляндія, Данія, Норвегія, Швеція). Дані України і Росії зважено на дизайн-ефект, а країн Східної та Західної Європи — на комбіновану вагу $\text{weight}_2 = \text{dweight} * \text{rweight}$.

Третій аргумент на користь висновку про рівні засади для протесту серед представників різних класів полягає в тому, що ані робітники, ані люди середнього класу не змогли створити (за рідкісним винятком) для вираження і захисту своїх інтересів сильні, впливові, незалежні організації — політичні партії та профспілки, які б формували ідеологічну гегемонію своїх представників (*докладно про це далі*).

Профспілки і політичні партії як суб'єкти робітничого руху. У контексті протестної активності працівників, вельми інтенсивної в індустріальному суспільстві, західні соціологи завжди мають на увазі, що вона відбувається в інституціонально організованих формах. Вони вважають, що “організації, створювані для дієвого вираження протестних настроїв ро-

бітників, і становлять робітничий рух” [Аберкромби, 1997: с. 252]. В одних країнах цю роль виконують політичні партії, в інших — профспілки (наприклад, у США “профспілковий рух” — це синонім “робітничого руху”). Саме профспілки і партії лівого спрямування (комуністичні, соціалістичні, лейбористські тощо) скеровували класову боротьбу робітників у капіталістичних країнах, послабляли ідеологічну гегемонію буржуазії, формували нову політику соціального партнерства.

У зв’язку з цим необхідно відповісти на низку дослідницьких питань про сучасний стан профспілкового і партійного руху в Україні. Скільки в даний час членів профспілок і політичних партій, як змінилася їхня чисельність від радянських часів і як вона співвідноситься з наявною в розвинених капіталістичних країнах? Чи різниться членство у відповідних організаціях серед представників різних класів? Яким є рівень довіри населення до профспілок і політичних партій?

Членство в політичних партіях. Як фонові наведу дані про залученість населення і, зокрема, представників різних соціальних класів у різні організації. Очевидно, що впродовж двадцяти років практично однакова частина громадян України (17–18%) були членами однієї чи кількох громадських або політичних організацій — професійного об’єднання, політичної партії, спортивного клубу, екологічного руху, клубу за інтересами, релігійної чи молодіжної організації, суспільно-політичного руху (див. табл. 10).

Таблиця 10

**Рівень участі в громадських і політичних організаціях
серед представників різних соціальних класів, %***

Соціальний клас	Члени однієї або кількох громадських чи політичних організацій		Члени політичної партії	
	1994	2010	1994	2010
Середній клас	22,8	22,8	1,0	4,2
Дрібна буржуазія	22,4	21,6	3,4	6,8
Робітничий клас	18,6	14,4	1,6	2,4
Непрацюючі	14,0	14,7	0,1	2,4
Загалом за вибіркою	17,8	16,5	0,6	3,0
Кількість респондентів	1718	1675	1718	1675

* Джерело: дані моніторингу Інституту соціології НАН України.

Натомість рівень членства в політичних партіях значно збільшився: від 0,6% у 1994 році до 3% 2010-го. Його можна оцінювати як невисокий, якщо порівнювати з радянським минулим (коли членами КПРС були 11,3% зайнятого населення України)¹, і водночас як середньоєвропейський (згідно з да-

¹ У лавах Комуністичної партії України у 1980 році перебувало 2871977 осіб, або 11,3% зайнятого населення [Комуністична партія, 1980: с. 339].

ними міжнародного проекту ESS 2008 року, членство в якій-небудь політичній партії в постсоціалістичних і капіталістичних країнах не перевищує 4%, а в Україні — 3,5%) (див. табл. 11). Очевидно, що рівні суспільної активності загалом і партійної зокрема не збігаються серед представників різних класів. По-перше, ті, хто працює, активніші за тих, хто не працює; по-друге, серед представників середнього класу і дрібної буржуазії значно більше членів партій і суспільно активних, ніж серед робітників і тих, хто не працює.

Таблиця 11

Ставлення до політичних партій серед представників різних соціальних класів у порівнюваних країнах, % тих, хто відповів “так” на певне запитання

Соціальний клас	Україна	Росія	Постсоціалістичні країни	Капіталістичні країни
Чи є в Україні така політична партія, яка Вам ближча за інші партії?				
Службовий клас	45,8	54,1	45,7	60,9
Проміжний клас	40,2	53,6	37,8	55,7
Дрібна буржуазія	44,4	53,1	33,7	54,5
Кваліфіковані робітники	49,5	46,5	34,1	45,7
Некваліфіковані робітники	44,4	51,2	32,8	45,6
За вибіркою загалом	45,7	51,3	37,5	53,8
Кількість респондентів	1420	1961	6117	22984
Чи є Ви членом якоїсь політичної партії?				
Службовий клас	4,4	5,5	5,7	4,4
Проміжний клас	3,2	3,1	2,5	2,7
Дрібна буржуазія	7,1	6,7	2,6	4,7
Кваліфіковані робітники	3,0	2,9	3,2	2,0
Некваліфіковані робітники	1,8	3,6	2,5	2,0
За вибіркою загалом	3,5	4,1	3,6	3,3
Кількість респондентів	1599	2130	6263	23218

* Джерело: аналогічно до табл. 9.

Незважаючи на те, що в усіх порівнюваних країнах членство в партії однаково низьке (не більш як 4%), однак істотно вищою є частка людей, які зазначають, що є партія, котра їм ближча за інші: в Україні — 46%, а в західних країнах — майже 55% (див. табл. 11). Отже, це партія, якій вони довіряють, яка виражає їхні інтереси і є, мабуть, їхнім електоральним вибором. Причому в цьому аспекті немає класових відмінностей в Україні, тоді як в обраних для порівняння капіталістичних і постсоціалістичних країнах симпатії до певної партії значно більшою мірою мають представники службового класу, ніж робітничого.

Членство в профспілках. Офіційну інформацію (з адміністративних джерел і даних вибіркового дослідження) про членство в профспілках у різних країнах можна знайти на сайті Організації з економічної співпраці і розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD). Дані таблиці 12 свідчать, що впродовж останніх п'ятдесяти років у більшості порівнюваних країн відбувалося зниження членства в профспілках (найбільш різко – у постсоціалістичних). У західних країнах причини цього низхідного процесу одні дослідники пов'язують передусім зі зміною структури трудових відносин у період “нової економіки” (зростання частки людей, які працюють неповний робочий день/тиждень, зайнятих на умовах тимчасових контрактів, аутсорсингу тощо, не охоплених, як правило, профспілками); інші заперечують, що не можна зводити пояснення ослаблення профспілкового руху до одного лише цього аргументу, адже попри глобальні зміни у трудовій сфері позиції профспілок у низці країн зміцнюються [Соболев, 2009; Олсон, 2004; Esping Andersen, 1993: р. 33–34]. Прикладом є скандинавські країни (Норвегія, Швеція, Данія), а також Канада й Іспанія, де в досліджуваній період фіксувалося підвищення членства або, принаймні, збереження статус-кво. Можливо, зміцнення позицій профспілок у цих країнах пов'язане з ефективністю їхньої реальної участі у захисті прав та інтересів об'єднаних у професійні організації членів¹.

За радянського періоду в Україні членство в профспілках постійно зростало, сягнувши до початку 1990-х років немислимої для західних країн цифри у 99,5% усіх зайнятих. Однак потім на тлі різких соціально-економічних трансформацій чисельність членів профспілок скоротилася більш як наполовину [Дубровский, 2009]. Історики профспілкового руху² причини цього процесу вбачають у закритті багатьох великих підприємств; розширенні різноманітних видів неформальної зайнятості³; збільшенні кількості підприємств приватного сектору, де поява профспілкових організацій не віталася; розчаруванні в діяльності традиційних профспілок, які виявилися нездатними реально захистити економічні й трудові інтереси своїх членів; у розподілі в процесі страйкового руху багатьох галузевих профспілок (наприклад, шахтарів, металургів, залізничників) на традиційні та незалежні.

У даний час точно оцінити чисельність працівників, об'єднаних профспілками (котрі сьогодні, як і за радянських часів, організовані за територіальним і галузевим принципом), аналітики не беруться як унаслідок

¹ Цікаво, що середньорічна кількість страйкувальних днів на тисячу зайнятих працівників найбільша саме у скандинавських країнах (Данія – 178, Фінляндія – 97, Швеція – 40, тоді як у Великій Британії – 27) (за даними Європейської комісії зі зростання безробіття і змін рівня ВВП у 12 країнах Західної Європи).

² В Україні історію профспілкового руху вивчали такі дослідники: [Вишневський, 2000; Дубровский, 2009; Жуков, 2000; Нариси історії, 2002; Русначенко, 2000; Цвих, 2002; Сучасний стан, 2003], у Росії: [Соболев, 2009; Каневський, 2011; Рабочее движение, 1995].

³ У 2009 році 22,1% зайнятого населення України працювали в неформальному секторі економіки (9,2% наймані працівники і 79,4% працівники не за наймом) [Економічна активність населення України 2009: Статистичний збірник. – К., 2010. – С. 87].

погіршення профспілкового обліку, так і через значну мобільність трудових ресурсів. Згідно з офіційними даними Федерації профспілок України, чисельність їхніх членів у 2009 році становила 12 млн осіб (59% усіх зайнятих) <http://www.fpsu.org.ua/>. Проте орієнтуючись на дані міжнародного проекту ESS, частку членів профспілок в Україні можна оцінити в межах 20–22% зайнятого населення (див. табл. 12). На рисунку 2 можна бачити, що такий рівень профспілкового членства є середнім для більшості європейських країн.

Таблиця 12

**Членство в профспілках в Україні та низці країн OECD
у 1960–2008 роках, %***

Країна	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008
Україна	44,3	74,1	80,4	90,5	97,8	98,8	97,5	–	–	22,4	19,8
Росія	–	–	–	–	–	–	–	–	–	17,9	15,5
Усі країни OECD, у тому числі:	33,6	32,4	33,3	34,0	32,8	28,2	26,0	23,9	20,4	18,7	17,8
Польща	–	–	–	–	–	–	54,8	45,2	24,2	18,3	15,6
Угорщина	–	–	–	–	–	–	–	49,1	21,7	17,5	16,8
Чеська Республіка	–	–	–	–	–	–	–	46,3	29,5	21,5	20,2
Австрія	67,9	66,2	62,8	59,0	56,7	51,6	46,9	41,1	36,6	33,6	28,9
Німеччина	34,7	32,9	32,0	34,6	34,9	37,7	31,2	29,2	24,6	21,6	19,1
Франція	19,6	19,5	21,7	22,2	18,3	13,6	10,3	8,9	8,1	7,8	7,7
Італія	24,7	25,5	37,0	48,0	49,6	42,5	38,8	38,1	34,8	33,6	33,4
Іспанія	–	–	–	–	–	10,2	12,5	16,3	16,7	15,0	14,3
Швейцарія	36,1	32,8	28,9	32,3	27,7	24,9	22,7	22,9	20,8	19,4	18,3
Нідерланди	40,0	37,4	36,2	37,8	34,8	28,0	24,3	25,6	22,9	21,0	18,9
Норвегія	60,0	59,0	56,8	52,8	58,3	57,5	58,5	57,3	54,4	54,9	53,3
Швеція	72,1	66,3	67,7	74,5	78,0	81,3	80,0	83,1	79,1	86,5	68,3
Данія	56,9	58,2	60,3	68,9	78,6	78,2	75,3	77,0	74,2	71,7	67,6
Велика Британія	38,9	38,7	43,0	42,1	49,7	44,3	38,7	33,1	30,2	28,4	27,1
Канада	29,2	26,7	31,0	34,3	34,0	35,3	34,0	33,7	28,3	27,7	27,1
США	30,9	28,2	27,4	25,3	22,1	17,4	15,5	14,3	12,8	12,0	11,9
Японія	32,3	35,3	35,1	34,5	31,1	28,8	25,4	24,0	21,5	18,8	18,2

* Джерело: Дані Організації з економічної співпраці та розвитку (Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD) – [http://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=U_D_DJ]. Дані для України і Росії 2005 і 2008 року взято із проекту ESS.

Аналізуючи рівень участі в профспілках серед представників різних класів, зазначу, що в усіх порівнюваних країнах справедлива така закономірність: членами профспілок значно більшою мірою є представники

службового і проміжного класу, ніж робітничого; натомість членство дрібної буржуазії мінімальне (див. табл. 13)¹. Найімовірніше це пов'язане з тим, що представники середнього класу (службового і проміжного) зайняті головним чином у державному секторі, де відносини зайнятості, як правило, офіційно оформлені, а профспілки зберігають свої традиційні позиції; тоді як чимала частка робітників зайнята у приватному секторі, де вельми поширена неформальна зайнятість, де висока міграція трудових кадрів, а профспілки на багатьох підприємствах (особливо малих і середніх) або взагалі не організовані, або навіть заборонені роботодавцем.

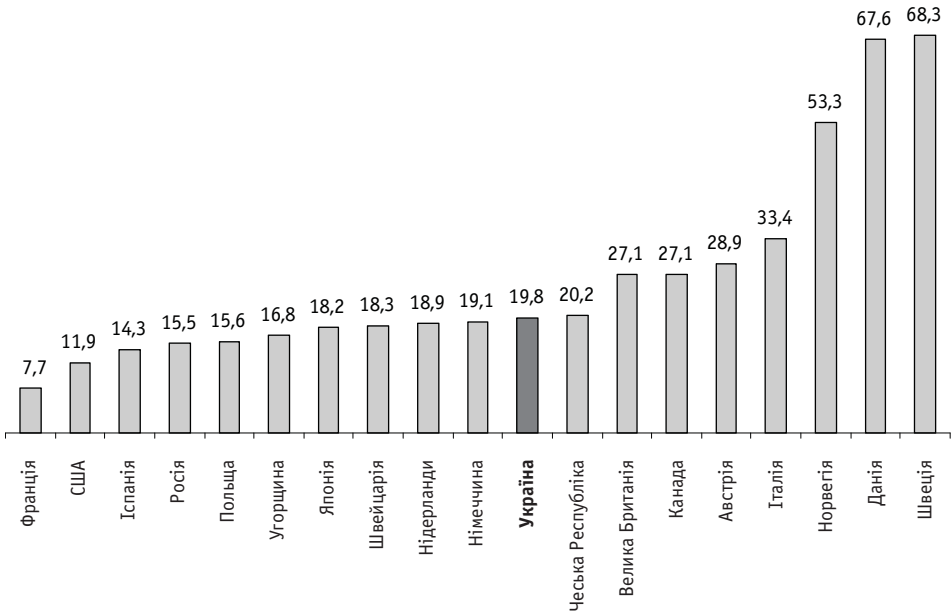

Рис. 2. Членство в профспілках в Україні та низці країн ОЕСД у 2008 році, %

Таким чином, із традиційних для Заходу форм організації робітничого руху в Україні у 1990-ті та 2000-ні роки жодна не реалізувалася як основна й ефективна. Ані політичні партії, ані профспілки (за поодинокими винятками) не були надійною базою захисту інтересів робітників. У страйках першої половини 1990-х років для розв'язання виниклих конфліктів, як правило, висувалися ситуативні лідери, стихійно створювалися тимчасові ініціативні групи ("страйкоми"), що існували до моменту врегулювання конфлікту. Утім, профспілки залишаються наймасовішою організацією, що об'єднує найманих працівників. Вони продовжують діяти в організаціях бюджетної сфери і на великих промислових підприємствах (як державних, так і приватизованих), де нерідко співіснують альтернативні профспілкові

¹ У цій статті у фокус аналізу не потрапили політичні організації домінантних класів, наприклад роботодавців. Однак в Україні активно працюють організації, що представляють інтереси підприємців, наприклад Українська спілка промисловців і підприємців (УСПП) [<http://www.uspp.org.ua/>]. (Стосовно правових рамок і діяльності організацій роботодавців див.: [Сучасний стан, 2003].)

організації. (Такою є ситуація, наприклад, на підприємствах металургійної, вугільновидобувної, залізничної галузей.) У цьому разі одна профспілка прагне обстоювати інтереси робітників, не вступаючи у змову з роботодавцями, а інша, яка формально є органом розв'язання трудових конфліктів, на практиці перебирає на себе суто функцію контролю за реалізацією традиційних соціальних пілг і сприймається працівниками як “соціально-побутовий відділ адміністрації” [Кабалина, 1998: с. 36]. Своєю чергою, на малих і середніх підприємствах приватного сектору профспілки часто взагалі відсутні або заборонені, їхні працівники з багатьох причин мало схильні до об'єднання і колективних дій.

Таблиця 13

**Членство у профспілках на момент опитування
серед різних соціальних класів, %***

Соціальний клас	Україна	Росія	Постсоціалістичні країни	Капіталістичні країни
Службовий клас	30,3	23,5	14,8	20,4
Проміжний клас	21,6	19,9	12,9	18,5
Дрібна буржуазія	4,2	1,9	1,7	6,1
Кваліфіковані робітники	13,0	12,2	8,0	14,4
Некваліфіковані робітники	13,6	9,5	6,1	14,2
За вибіркою загалом	19,8	15,5	9,3	16,5
Кількість респондентів	1593	2110	6231	23227

* Дані ESS 2008 року для України і Росії зважено на дизайн-ефект, а для країн Східної та Західної Європи — на комбіновану $\text{var weight} = \text{dweight} * \text{pweight}$.

Від 2000-х років робітники лише в крайніх випадках вдаються до колективних форм протесту. Слід відзначити не колективізм, згуртованість і солідарність, а радше зростання серед робітників індивідуалізму в розв'язанні трудових конфліктів. На запитання інтерв'юера “Якби Ваші інтереси або права були обмежені, як би Ви захищали їх?” переважно давали відповідь “Намагався би розв'язати його сам”. Насамперед лінійні керівники (майстри, начальники цехів і ділянок) стали каналом вираження настроїв робітників, їхніх виробничих і соціальних інтересів. Дослідники трудових відносин зазначають, що лінійний менеджмент відіграє важливу роль в локалізації конфліктів на низовому рівні, у запобіганні їх поширенню на рівень підприємства [Кабалина, 1998: с. 36]. Саме цей “низовий” канал респонденти вважають найдієвішим і першочерговим у розв'язанні власних трудових проблем.

У публікаціях останніх років багато дослідників трудових відносин констатують, що профспілки тепер — не єдині суб'єкти, що захищають інтереси працівників і беруть участь у врегулюванні умов зайнятості й оплати праці [Соболев, 2009; Нариси, 2005]. Ці функції тепер дедалі ефективніше виконують (здобуваючи довіру працівників) такі інститути, як суд, органи державного контролю, система індивідуальних договорів. Цей процес називають “*диверсифікацією соціального захисту*” [Соболев, 2009: с. 169]. Те, що

профспілки перестають бути універсальним механізмом соціального захисту, є світовою тенденцією.

Звернення до суду стає в наш час доволі широко використовуваним каналом соціального захисту і розв'язання працівниками трудових конфліктів, незважаючи на те, що частка тих, хто довіряє судам, становить лише 12% населення України. Держкомстат України серед справ, розглядуваних судами першої інстанції в порядку цивільного судочинства, відстежує, зокрема, дані про поновлення на роботі, виплати заробітної плати, відшкодування збитку, завданого працівниками державним підприємствам і організаціям (див. табл. 14)¹. Ці дані підтверджують думку експертів, що найпоширенішими зараз є трудові спори, пов'язані з оплатою праці, особливо невчасністю її виплат. Очевидно, що сплеск у 2000-х роках позовних заяв у суди щодо виплат зарплати пов'язаний із законодавчим посиленням адміністративної відповідальності керівників підприємств. За даними опитувань промислових робітників Донецької області [Панькова, 2003: с. 118], звернення до суду є більш ефективним способом розв'язання проблем, пов'язаних із різними випадками порушення їхніх трудових прав, ніж звернення до профспілки. Наприклад, у разі невиплати заробітної плати 46,8% респондентів ефективним шляхом вважають звернення до суду, 16,7% — до профспілок; у разі несправедливого звільнення з роботи — відповідно 29,8% і 28,9%. Зазначу, що в пострадянський період значно поменшало судових позовів з приводу відшкодування матеріального збитку, завданого працівниками в процесі виконання службових обов'язків (див. табл. 14). Під час інтерв'ю багато респондентів були налаштовані скептично стосовно ефективності цього каналу соціального захисту, хоча описували також цілком успішні випадки розв'язання через суд трудових спорів на користь робітників. Ці прецеденти надають людям впевненості й розширюють їхні уявлення про ефективні канали розв'язання конфліктів.

Рівень довіри до профспілок, політичних партій і судів. Довіра до різних соціальних інститутів і організацій є важливим показником їхньої ефективності та привабливості для членства в них. В Україні рівень довіри до низки соціальних інститутів (зокрема до профспілок, політичних партій, судів, міліції, Верховної Ради) у 2010 році однаково низький — до 15%; причому він майже не змінився від 1994 року (див. табл. 15). Порівнюючи рівень довіри до названих організацій у класовому вимірі, зазначу, що він близький у людей середнього і робітничого класів, тоді як представники дрібної буржуазії критичніше налаштовані практично до всіх інститутів. Низький рівень довіри населення до профспілок цілкомито пояснюється їхньою низькою ефективністю в захисті інтересів працівників, що визнають навіть профспілкові діячі й аналітики і доходять висновку про “слабкість профспілкового руху в країні, недостатню роль українських профспілок у

¹ До речі, створений 2006 року і постійно поповнюваний “Єдиний державний реєстр судових рішень” [<http://reyestr.court.gov.ua/>] є корисним джерелом для відстежування динаміки статистичних даних щодо розв'язання трудових спорів через судові інстанції.

сфері соціально-трудових відносин, відверто слабкий вплив на уряд і роботодавців” [Дубровский, 2009: с. 128]¹.

Таблиця 14

Динаміка кількості справ, розглянутих судами першої інстанції в порядку цивільного судочинства, тис. *

Вид заяв	1985		1990		1995		2000		2005		2009	
	Розглянуто справ	Задоволено позовів	Розглянуто справ	Задоволено позовів	Розглянуто справ	Задоволено позовів	Розглянуто справ	Задоволено позовів	Розглянуто справ	Задоволено позовів	Розглянуто справ	Задоволено позовів
Поновлення на роботі	3,4	1,3	3,8	1,8	3,6	2,0	5,5	3,1	3,8	2,2	3,7	1,5
Виплата заробітної плати	0,8	0,4	1,1	0,7	0,9	0,7	237,6	232,3	56,0	53,5	21,5	14,6
Відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної працівниками державному підприємству, організації	19,9	17,5	9,8	8,4	1,8	1,7	1,8	1,6	0,7	0,6	0,8	0,5

* Джерела: Статистичний щорічник України за 2001 рік. — К., 2002. — С. 521; Статистичний щорічник України за 2009 рік. — К., 2010. — С. 511.

Таблиця 15

Динаміка рівня довіри до різних соціальних інститутів, % тих, хто відповів “цілком і радше довіряю”*

Соціальний клас	Профспілки		Політичні партії		Суди		Міліція		Верховна Рада	
	1994	2010	1994	2010	1994	2010	1994	2010	1994	2010
Середній клас	13,6	16,9	—	6,1	—	10,5	9,5	17,2	5,9	9,7
Дрібна буржуазія	1,8	6,8	—	4,6	—	7,9	12,3	12,5	0,0	6,8
Робітничий клас	15,4	15,2	—	6,4	—	10,5	11,0	13,0	10,6	11,5
Непрацюючі	13,6	16,2	—	9,7	—	13,2	16,6	14,6	13,6	17,9
Загалом за вибіркою	15,0	15,5	—	7,9	—	11,8	13,0	13,7	10,3	14,2

* Джерело: Дані моніторингу Інституту соціології НАНУ (обсяг вибірки 1800 осіб).

¹ Експерти говорять про кризу профспілок, однак у пострадянському просторі й у західних країнах причини цієї кризи різні [Соболев, 2009: с. 163–166].

Таблиця 16

Рівень довіри політичним партіям, судам, політикам, парламенту, міліції серед представників різних класів у різних країнах, середній бал*

Соціальний клас	Україна	Росія	Постсоціалістичні країни	Капіталістичні країни
<i>Рівень довіри до політичних партій</i>				
Службовий клас	2,1	3,3	2,6	3,9
Проміжний клас	1,5	3,4	2,6	3,7
Дрібна буржуазія	1,6	3,4	2,4	3,6
Кваліфіковані робітники	1,6	3,1	2,5	3,6
Некваліфіковані робітники	1,4	3,0	2,4	3,4
За вибіркою загалом	1,7	3,2	2,5	3,7
<i>Рівень довіри до судів</i>				
Службовий клас	2,1	4,0	3,9	5,8
Проміжний клас	1,8	4,2	3,7	5,4
Дрібна буржуазія	2,0	4,3	3,8	5,1
Кваліфіковані робітники	1,8	4,0	3,6	5,1
Некваліфіковані робітники	1,7	3,8	3,5	4,9
За вибіркою загалом	1,9	4,0	3,7	5,4
<i>Рівень довіри до парламенту</i>				
Службовий клас	2,1	4,0	3,3	5,1
Проміжний клас	1,4	3,9	3,1	4,7
Дрібна буржуазія	1,7	3,8	3,0	4,7
Кваліфіковані робітники	1,4	3,8	3,0	4,5
Некваліфіковані робітники	1,5	3,6	2,8	4,3
За вибіркою загалом	1,7	3,8	3,1	4,8
<i>Рівень довіри до політиків</i>				
Службовий клас	1,9	3,4	2,5	4,0
Проміжний клас	1,2	3,5	2,6	3,7
Дрібна буржуазія	1,3	3,5	2,3	3,6
Кваліфіковані робітники	1,4	3,1	2,5	3,6
Некваліфіковані робітники	1,4	3,0	2,4	3,4
За вибіркою загалом	1,5	3,2	2,5	3,7
<i>Рівень довіри до міліції</i>				
Службовий клас	2,5	3,7	4,8	6,7
Проміжний клас	2,0	3,7	4,6	6,4
Дрібна буржуазія	2,4	3,7	5,0	6,4
Кваліфіковані робітники	2,2	3,7	4,6	6,2
Некваліфіковані робітники	2,1	3,6	4,6	6,1
За вибіркою загалом	2,5	3,7	4,7	6,4
Кількість респондентів	1590	1978	6126	22946

Джерело: аналогічне до табл. 9.

* Одинадцятибальна шкала, де 0 балів означає “зовсім не довіряю”, а 10 – “цілком довіряю”.

У порівняльній перспективі рівень довіри до різноманітних соціальних інститутів у 2008 році в західних країнах значно вищий, ніж у постсоціалістичних, включно з Україною та Росією (див. табл. 16). Причому Україна вирізняється найнижчим рівнем довіри у постсоціалістичному просторі. Звернімо увагу на те, що представники службового класу в Україні найбільш позитивно налаштовані до всіх інститутів.

Порівняння рівня і характеру страйкового руху в різних країнах

Розглянемо **рівень страйкового руху** в Україні на тлі інших країн. Для порівняння взято країни, відповідні дані яких доступні на сайті Міжнародної організації праці (див. табл. 17)¹. Відомості про страйкову активність міжнародні статистики надають для більшості західних країн від 1971 року, котрий і взято автором статті за точку відліку. Очевидно, що у тривалій 40-літній перспективі в економічно розвинених суспільствах чітко фіксується зниження кількості страйків. Відповідні дані щодо постсоціалістичних країн наявні від 1989 року. Серед колишніх республік СРСР багату постперебудовну історію страйків мають тільки Україна та Росія. У Білорусі й Молдові відомості є тільки від 1989 до 1994 року (до 50 страйків); у прибалтійських республіках — лише щодо 2000-х років (у середньому до 10 страйків); у Казахстані, Вірменії й Азербайджані — за 1989 і 1990 роки. Дані інших республік відсутні — або відомостей у МОП вони не надавали, або страйків не було. Серед країн колишньої РЕВ найвищий рівень страйків фіксувався в Польщі; в інших країнах подано дані від 1991 до 1995 року, і вони свідчать, що рівень страйків був мінімальним (у Чеській Республіці в середньому 2–3, в Угорщині — 3–5, у Румунії — 27–30, у Словаччині — 6–21; тому ці країни не включено до таблиці).

Очевидно, що в усіх порівнюваних країнах рівень страйкового руху хвилеподібний — спостерігаються підйоми і спади. Експерти вважають, що підйоми часто бувають наслідком економічних реформ (приклад України, Росії, Південної Кореї), наслідком ситуації, коли ще не вироблені ефективні інституціоналізовані форми врегулювання трудових конфліктів, що відповідають зміненим економічним і політичним умовам; натомість вироблення цих нових форм веде до спаду страйкового руху (що і демонструють наведені вище дані). Іноді підйоми рівня страйків — ознака сильних профспілок, які завжди стоять на стражі інтересів своїх членів і мобілізують їх мірою загострення проблем. Можна бачити, що в деяких країнах (скандинавські країни, Італія, Велика Британія, Греція) традиційно сильний робітничий рух, а в інших (наприклад, США) — слабкий [Fantasia, 2008].

¹ Використано дані про чисельність страйків, хоча більш показовими вважають відомості про кількість учасників і середню кількість страйкових днів, однак ці дані наявні далеко не в усіх країнах.

Таблиця 17

Динаміка кількості страйків у різних країнах (1971–2008)*

Рік	Україна	Росія	Польща	Італія	Іспанія	Порту-галія	Франція	Велика Британія	Фінляндія	Норвегія	Швеція	Канада	США	Японія	Південна Корея	Індія	Австралія
1971	-	-	-	5598	549	-	4718	2228	838	10	60	569	-	2527	10	2752	2404
1972	-	-	-	4756	710	-	3464	2497	849	9	44	598	-	2497	-	3243	2298
1973	-	-	-	3769	731	-	3731	2873	1010	12	48	724	-	3326	-	3370	2538
1974	-	-	-	5174	2009	-	3381	2922	1795	13	85	1218	425	5211	58	2938	2809
1975	-	-	-	3601	2807	-	3888	2282	1530	22	86	1171	235	3391	52	1943	2432
1976	-	-	-	2706	3662	-	4348	2016	3199	34	73	1039	231	2720	49	1459	2055
1977	-	-	-	3308	1194	332	3281	2703	1633	15	35	803	298	1712	58	3117	2090
1978	-	-	-	2479	1128	333	3195	2471	1207	14	99	1058	219	1517	102	3187	2277
1979	-	-	-	2000	2680	370	3121	2080	1715	10	207	1050	235	1153	105	3048	2042
1980	-	-	-	2238	2103	269	2118	1330	2182	35	212	1028	187	1133	206	2856	2429
1981	-	-	-	2204	1993	602	2405	1338	1591	17	68	1048	145	955	186	2589	2915
1982	-	-	-	1747	1810	528	3113	1528	1212	12	46	677	96	944	88	2483	2060
1983	-	-	-	1565	1451	500	2837	1352	1919	9	92	645	81	893	98	2488	1787
1984	-	-	-	1816	1498	525	2537	1206	1679	21	206	716	62	596	114	2094	1965
1985	-	-	-	1341	1092	476	1901	903	833	11	160	829	54	627	265	1755	1895
1986	-	-	-	1469	914	365	1391	1078	1236	16	75	748	69	620	276	1892	1754
1987	-	-	-	1149	1497	213	1391	1016	791	10	72	668	46	474	3749	1799	1517
1988	-	-	-	1769	1193	181	1852	781	1327	15	144	548	40	498	1873	1743	1508
1989	222	-	894	1297	1047	307	2040	701	606	14	139	627	51	362	1616	1786	1402

Рік	Україна	Росія	Польща	Італія	Іспанія	Порту-галія	Франція	Велика Британія	Фінляндія	Норвегія	Швеція	Канада	США	Японія	Південна Корея	Індія	Австралія
1990	260	260	250	1094	1312	271	1750	630	450	15	126	579	44	284	322	1825	1193
1991	239	1755	305	791	1645	262	1572	369	270	4	23	463	40	310	234	1810	1036
1992	2239	6273	6351	903	1360	409	1494	253	165	16	20	404	35	263	235	1714	728
1993	462	265	7443	1054	1209	230	1472	211	125	12	33	381	35	252	144	1293	612
1994	1638	514	429	861	908	300	1671	205	171	20	13	374	45	230	121	1201	560
1995	247	8856	42	545	883	282	2066	235	112	11	36	328	31	209	88	1066	643
1996	1269	8278	21	904	830	274	1439	244	94	18	9	330	37	193	85	1166	543
1997	1162	17007	35	920	774	265	1607	216	91	6	14	284	29	178	87	1305	447
1998	687	11162	37	1103	632	227	1475	166	98	36	13	379	34	145	129	1097	520
1999	290	7285	920	753	749	200	2319	205	65	15	10	413	17	154	198	927	731
2000	73	817	44	966	750	250	2748	226	96	29	2	378	39	118	250	656	700
2001	31	291	11	746	737	208	2131	207	84	3	20	381	29	90	239	674	673
2002	97	80	1	616	688	250	1179	162	76	16	10	294	19	74	322	579	767
2003	15	67	24	710	678	170	1066	138	112	5	11	266	14	47	320	552	643
2004	4	5933	2	745	708	122	1125	135	84	12	9	297	17	51	462	447	692
2005	4	2575	8	654	685	126	-	116	365	2	14	260	22	50	287	456	472
2006	13	6	27	587	783	155	-	158	97	12	9	151	23	46	138	430	202
2007	5	7	1736	667	752	99	-	152	91	4	14	206	23	54	115	389	135
2008	1	4	12765	621	811	-	-	144	92	10	5	187	16	52	108	423	177

* Джерело: Міжнародну статистику про динаміку страйків та опис методології див. на сайті ІЛО: [http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c9e.html].

Крім рівня страйкового руху слід ще порівняти його якісні характеристики: мотивацію і гасла учасників, стан класової солідарності.

Аналізуючи **характер висунутих гасел**, дослідники робітничого руху констатують, що під час страйків в Україні та Росії всі професійні групи найманих працівників виступали головним чином із гаслами економічного змісту — надання гарантій зайнятості, підвищення заробітної плати, її своєчасна виплата і виплата заборгованостей, поліпшення житлових умов, подолання дефіциту основних продуктів харчування [Панькова, 2006; Максимов, 2008]. Як показано вище, загасання страйкового руху наприкінці 1990-х років безпосередньо пов'язане із врегулюванням у цей період виплат заробітної плати і проблем вимушеної неповної зайнятості, пожвавленням виробництва, подоланням дефіциту товарів і послуг¹. Якщо на початку ХХ століття багато страйків і робітничий рух загалом вирізнялися політизацією [Соболев, 2009: с. 168], то впродовж останніх десятиліть робітники і люди середнього класу рідко висували політичні вимоги, пов'язані, наприклад, із закликами повернення до соціалізму, боротьби з експлуатацією, зі зростанням соціальної й економічної поляризації суспільства, і не пропонували (через свої партії та громадські об'єднання) соціальної альтернативи. Хоча на піку протестів робітники озвучували (щоправда, часто за підказкою зацікавлених осіб зі складу менеджерів підприємств, які намагалися у своїх цілях використовувати робітничі виступи) політичні та макроекономічні гасла, наприклад вимоги зміни уряду, демонтажу командної економіки, самостійності підприємств, права розпоряджатися певним відсотком експортного виторгу, скасування 6-ї статті Конституції, що гарантувала КПРС монополію на владу, вільних виборів на всі офіційні посади, права створювати незалежні профспілки та партії, визнання страйкових комітетів [Русначенко, 1995; Панькова, 2006; Максимов, 2008; Буравой, 2009: с. 53]². Своєю чергою, працівники економічно розвинених країн в останні десятиліття, навпаки, активно протестують проти спроб збільшення пенсійного віку, зменшення кількості святкових днів, скорочення зайнятих через перенесення виробництва в країни третього світу, за підвищення заробітної плати [Ваг, 1975; Jackson, 1981; Brandl, 2009]. Разом із тим їх вирізняє задоволеність загалом досягнутим рівнем життя й умовами роботи, що позбавляє їх прагнення радикально змінити суспільні відносини. Це боротьба суто в рамках чинного ладу без жодних революційних настроїв щодо його перебудови. Соціологи констатують, що класова боротьба перетворилася на боротьбу за збільшення рівня добробуту в обмін на класовий мир.

¹ Цікаві дані про структуру мотивації протестної поведінки працівників промислових підприємств див.: [Панькова, 2003; Максимов, 2008].

² Протестний рух дрібної буржуазії у листопаді 2011 року справив значний вплив на політику уряду (внесення змін до податкового законодавства), ініціював процес утворення профспілок, посприяв усвідомленню необхідності створення політичної партії на базі тих лідерів, які добре зарекомендували себе під час “майдану підприємців”.

Вивчаючи робітничий рух, традиційно аналізують **рівень класової солідарності** й визначають чинники, що на нього впливають [Солидаризація, 1998; Fantasia, 1988]. Елементами солідарності членів одного класу називають взаємодопомогу і підтримку, ґрунтовані на спільності інтересів, переконань і цілей; солідарність членів різних класів виражається в активному співчутті й підтримці взаємних думок або дій. Результати досліджень свідчать, що солідарність працівників залежить від їхньої участі і стабільності членства в профспілках та інших об'єднаннях, а також від характеристик самої роботи (наприклад, чим вищий рівень автономії роботи, тим нижчий рівень солідарності). Аналізуючи останні десятиліття, дослідники фіксують відсутність класової солідарності серед найманих працівників різних професійних груп, галузей і рівнів кваліфікації [Клеман, 2003: с. 68, 71]. Так, страйки шахтарів, як правило, не діставали підтримки серед робітників сусідніх промислових підприємств; протестні ініціативи працівників освіти не мали відгуку серед найманих працівників інших сфер (наприклад, фінансової сфери чи охорони здоров'я). Протестні виступи підприємців у листопаді 2010 року не набули конкретної підтримки серед представників найманих працівників та їхніх профспілкових організацій. Експерти зазначають, що для організованого прояву трудової солідарності потрібна ініціатива профспілок, а профспілковий рух в Україні радше роз'єднаний: навіть у разі об'єднання у федерацію чи асоціацію, галузеві й територіальні профспілки вкрай рідко демонструють солідарність. Утім, і світовий досвід продемонстрував, що єдність пролетарських інтересів — це міф; узгодити групові інтереси дуже важко [Леш, 2003]. Галузеві профспілки й у західних країнах, як правило, байдужі до проблем одна одної — наслідком чого і є відсутність акцій солідарності. Загальною тенденцією є збільшення частки вузькокорпоративних профспілок, діяльність яких замикається на інтересах свого підприємства/організації.

Висновки

Історія трансформації соціалістичних відносин і одночасного становлення капіталістичних, що триває в Україні від кінця 1980-х років, тісно пов'язана з історією робітничого руху, в процесі якого нові соціальні класи, що відповідають капіталістичному укладу, набували досвіду мобілізації і, відповідно, рис "класів для себе". Наведені вище дані свідчать, що за два останні десятиліття цей рух, по-перше, пройшов шлях від стихійних форм до дедалі більш інституціоналізованих (урегулювання законодавства щодо розв'язання трудових конфліктів, створення ради зі злагоди і примирення, набуття профспілками досвіду реального захисту прав працівників); по-друге, змінився його характер — від суто економічних форм боротьби до зародків більш зрілих форм політичної боротьби; по-третє, він був нерівномірним — очевидні підйоми і спади.

Динаміка страйкового руху у 2000-ні роки має яскраво виражений низхідний характер, аж до майже повного загасання. Причини демобілізації класової дії поки ніким із дослідників вичерпно не пояснені. Найочевидніше пояснення цього процесу полягає у знятті гострих економічних про-

блем (пов'язаних із вимушеною неповною зайнятістю, безробіттям, невчасною виплатою заробітної плати, тотальним дефіцитом матеріальних благ), що стимулювали страйки у 1990-ті. Менш очевидне пояснення (яке потребує подальшої перевірки) полягає в ефектах колективної організації класів, що протистоять один одному. З одного боку, спад страйків може бути результатом трансформації робітничого руху з форм переважно прямої мобілізації колективної дії до інституціоналізованих форм соціального партнерства працівників, роботодавців і держави. Тоді доведеться визнати, що профспілки, які до початку 2000-х років успішно перебудували свою ідеологію і структуру, брали участь в оновленні законодавчої бази розв'язання трудових спорів, училися конструктивному діалогу з владою і роботодавцями, поступово перетворилися на реально незалежні структури західного типу, які тепер вправно ведуть торг із роботодавцями про кращі умови продажу робочої сили та вміють конструктивно розв'язувати трудові конфлікти без доведення їх до страйку як крайнього заходу. У такому разі “робітничий рух” в Україні поступово стає синонімом “профспілкового руху”. З іншого боку, загасання страйкової активності можна інтерпретувати як наслідок “зустрічного руху” доміантних класів, звісно, не у формі відкритого придушення виступів, а через лобювання законодавчих ініціатив (наприклад, щодо порядку проведення страйків), які посилюють бюрократичні обмеження для прямої мобілізації працівників, через примус їх до діалогу і злагоди. Необхідні подальші дослідження, щоби зрозуміти: відсутність страйків — це відображення того факту, що профспілки стали впливовими, незалежними й ефективними суб'єктами соціального захисту, або ознака перемоги політики роботодавців, які нав'язали вигідні їм правила гри в розв'язанні трудових спорів?

Підтвердилася гіпотеза, що робітничий клас, який першим наприкінці 1980-х — на початку 1990-х набув мобілізаційного досвіду в розв'язанні трудових конфліктів, утім, не був незаперечним лідером протестного руху впродовж останніх двадцяти років. Результати дослідження свідчать, що всі емпірично доступні соціальні класи (середній клас, дрібна буржуазія, робітничий клас) майже рівною мірою брали участь у страйках. У такому разі цілком логічно і виправдано на сучасному етапі під *терміном “робітничий рух” розуміти рух на захист своїх прав в Україні різних груп найманих працівників і дрібної буржуазії, а не тільки робітників.*

Наведу аргументи на користь висновку про те, що всі класи мали схожі (або принципово не відмінні) причини для протестів. *Кількісно* робітничий клас скоротився за роки незалежності України вдвічі, проте і середній клас не мав виразних позитивних тенденцій у зміцненні своїх позицій у структурі зайнятості. *Якісний склад* робітників (подібно до середніх класів) став дуже неоднорідним: у ньому з'явилися сектори зайнятих на постійних засадах і за контрактом, на державних і приватних підприємствах, на малих і великих, осіб, що працюють офіційно і неофіційно, мають повну або неповну зайнятість. Практично підтверджується висновок західних соціологів: чим менш однорідним є робітничий клас, тим меншою є ймовірність того, що його представники матимуть спільну свідомість або діятимуть разом. *Матеріальний добробут* робітників принципово не відрізняється від представ-

ників середнього класу (поступаючись, щоправда, дрібній буржуазії) — і об'єктивно, і за самооцінками матеріального статусу. Загальновизнано, що економічне становище зрештою й визначає класову свідомість і поведінку. Досвід повоєнних десятиліть переконає, що чим вищий рівень життя населення, тим більшою мірою воно схильне асимілювати буржуазні цінності західної цивілізації й меншою — цінності соціалізму. *Проблеми гарантій зайнятості і безробіття* заторкнули всі класи майже однаковою мірою. У *соціально-економічних установках* робітників та інших класів також немає принципових відмінностей, усі вони мають вкрай високий рівень сприйняття нерівності в доходах, критично налаштовані щодо здатності держави забезпечити справедливість в оплаті праці й перерозподілі доходів. *Політичні й електоральні симпатії*, схильність до колективних дій серед робітників і представників інших класів відрізняються несуттєво. Рівень об'єднання в суспільно-політичні організації однаково низький серед усіх класів: у 2010 році не більш як 3% були членами політичної партії і 20% — профспілки. Рівень довіри до них не перевищує 15%, що свідчить про те, що партія і профспілка не є зараз тими організаційними формами, які дають змогу робітникам і середнім класам ефективно захищати їхні політичні й економічні інтереси. Радше фіксується тенденція до індивідуалізації: вони дедалі більшою мірою схильні долати свої проблеми власними силами (через укладання індивідуальних угод, звернення до суду, переговори з лінійним керівництвом), а не через будь-які форми колективного об'єднання.

Отже, не робітники є в Україні початку XXI століття авангардом суспільних змін і робітничого руху, але це і не середній клас (хоча рівень і характеристики його суспільної активності дещо вищі, ніж у робітників). Сьогодні спостерігається радше паритет сил (ресурсів і потенціалу) робітників і середнього класу. Мабуть, доцільно говорити про адаптаційний ресурс цих класів [Заславская, 2001; Максимов, 2008], але ніяк не про модернізаційний. При оцінюванні результатів їхньої активності впродовж останніх двадцяти років вони бачаться не суб'єктами історії, революційними класами, що прагнуть зміни соціального ладу на свою користь, а частіше об'єктами маніпулювання з боку домінуючих класів (що підтверджує історія страйкового руху). Представники класів і їхні організації показали, що вони вміють захищати свої інтереси і права, але їхній досвід колективної дії, на мій погляд, має певні вади. Зокрема, приводом до їхніх виступів були поки різні аспекти боротьби за виживання і права на працю, а не вимоги кардинального поліпшення якості життя, умов і оплати праці. Виступи працівників спрямовані переважно на розв'язання конкретної проблемної ситуації, а не на систематичний, пролонгований перегляд панівних відносин влади в українському суспільстві на свою користь. Вони не схильні до класової солідарності — випадки підтримки страйкувальників іншої галузі, сусіднього заводу поодинокі. Усі перелічені докази дають підстави приєднатися до висновку низки дослідників, згідно з яким робітничий рух “не дотягує сьогодні до рівня соціально-політичної сили, здатної вплинути на перебіг великих суспільних перетворень” [Воейков, 2004: с. 25].

На базі наявних даних неможливо передбачити, чого варто очікувати від робітничого руху в Україні в найближчій перспективі. Сформулюю прин-

ципово відмінні сценарії розвитку подій у сучасній економічній і суспільній ситуації. За *першим сценарієм* робітничий рух активізуватиметься, набуваючи при цьому дедалі більш інституціоналізованих форм. Класові інтереси різноманітних груп набудуть адекватних політичних формулювань (шляхом вироблення класами відповідної сучасному етапу ідеології, висування нових лідерів і створення ефективних політичних партій і профспілок, що користуватимуться довірою). У цьому разі в майбутньому очікується новий етап перетворення окремих класів і їхніх організацій на суб'єктів (а не безмовних об'єктів, як сьогодні) проведених змін, на "класи для себе". Згідно із *другим сценарієм* нової хвилі консолідації окремих класів у найближчому майбутньому не передбачається. Вони розпадатимуться на професійні групи, а їхній класовий інтерес відповідно перетворюватиметься на професійно диференційований, що зумовить розмивання активності й остаточне розчинення солідарності. Триватиме подальше стирання відмінностей між класами у сфері матеріальних і культурних практик, індивідуалізація в питаннях розв'язання трудових конфліктів, утрата класової самоідентичності. Жодна партія так і не буде претендувати на роль виразника інтересів того чи іншого класу; профспілки так і не зможуть здобути статус вправного і незалежного від роботодавця координатора інтересів працівників. Відповідно до цього сценарію, у названих класах не бачать навіть потенціалу провідної суспільної сили і не очікують від них соціальних ініціатив у майбутньому. Для прихильників цього сценарію класи насправді померли (або навіть не народилися).

Щоб відстежувати долю робітничого руху і класів як соціальних акторів через запропоновані альтернативні сценарії, треба періодично моніторити у часовій і порівняльній перспективі такі важливі аспекти класової дії, як рівень, характер і результати страйкового руху і динаміку чинників, що впливають на нього; рівень членства в профспілках і партіях і рівень довіри до цих організацій. Для впевнених висновків про формування в незалежній Україні соціальних класів потрібні найскрупуюльніші відповіді на запитання про специфіку класової свідомості і класової поведінки.

Джерела

Аберкромби Н. Социологический словарь / Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1997.

Алексеева Л.М. Инакомыслие в СССР — опыт статистического анализа / Л.М. Алексеева // СССР: Внутренние противоречия / Под ред. В. Чалидзе. — Н.Й. : Chalidze Publications, 1983. — Вып. 8. — С. 5–61.

Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. — М. : Логос, 2002. — 390 с.

Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; пер. с нем. В. Седелника, Я. Федоровой. — М. : Прогресс–Традиция, 2000. — 384 с.

Бизюков П. Динамика трудовых протестов в России / П. Бизюков // Вестник общественного мнения (2008–2011). — 2011. — № 2 (108). — С. 29–38.

Борисов В. Забастовки в угольной промышленности (анализ шахтерского движения за 1989–99 гг.) / В. Борисов. — М. : ИСИТО, 2001. — 416 с.

Буравой М. Жить в капитализме, путешествовать через капитализм / М. Буравой // *Общественные движения в России: точки роста, камни преткновения* / Под ред. П. Романова, Е. Ярской-Смирновой. — М. : ЦСПГИ, 2009. — С. 28–58.

Бурдые П. Социальное пространство и генезис “классов” / П. Бурдые // *Социология политики*. — М. : Социо-Логос, 1993. — С. 53–97.

Ван Атта Д.А. Українське село на зламі століть: соціологічний та антропологічний зріз / Ван Атта Д.А., Гончарук О., Перротта Л. — К. : Скарби, 2001. — 164 с.

Вишневський Ю. Роль профспілок в Україні удавана і справжня / Ю. Вишневський, О. Міщенко, Є. Півнев; за ред. Ю. Вишневського. Т.1. — К. : Фонд демократії, 2000. — 320 с.

Воейков М.И. Рабочий вопрос в России: начало и конец XX века / М.И. Воейков // *Рабочие в России: исторический опыт и современное положение* / Под ред. Д.О. Чуракова. — М. : Едиториал УРСС, 2004. — С. 23–37.

Гордон Л.А. Рабочий класс СССР: Тенденции и перспективы социально-экономического развития / Л.А. Гордон, А.К. Назимова. — М. : Наука, 1985. — 221 с.

Гуляев В. Реструктуризация угольной отрасли и уровень социальной напряженности в шахтерских регионах / В. Гуляев // *Социология: теория, методы, маркетинг*. — 2003. — № 3. — С. 93–106.

Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // *Социологические исследования*. — 1994. — № 5. — С. 142–147.

Дубровский И.М. Современное профсоюзное движение Украины: задачи и возможности / И.М. Дубровский, М.Л. Дубровский. — Х. : б.и., 2009. — 236 с.

Жуков В.І. Наймані працівники та їх професійні спілки як суб'єкти соціального партнерства / В.І. Жуков // *Вісник Академії праці і соціальних відносин*. — 2000. — № 3. — С.83–91.

Забастовки 1989–1993 гг. в России (социологический аспект) / под ред. А.К. Зайцева. — Калуга : КаИС, 1996. — 119 с.

Забастовки в СССР (послесталинский период) // СССР: внутренние противоречия / под ред. В. Чалидзе. — Нью-Йорк : Chalidze press, 1975.

Заславская Т.И. Социоструктурный аспект трансформации российского общества / Т.И. Заславская // *Социологические исследования*. — 2001. — № 8. — С. 3–11.

Зоткин А.А. “Львы” и “лисы” украинской политики / А.А. Зоткин. — К. : Наук. думка, 2010. — 341 с.

Ильин В.И. Власть и уголь: шахтерское движение Воркуты (1989–1998 годы) / В.И. Ильин. — Сыктывкар : Сыктывкар. ун-т, 1998. — 270 с.

Ионин Л. Свет и тени социальных движений / Л. Ионин // *Свобода в СССР* / Ионин Л. — СПб. : Фонд университет. книга, 1997. — С. 256–282.

Кабалина В.И. Изменение функций и статуса линейных руководителей / В.И. Кабалина // *Социологические исследования*. — 1998. — № 5. — С. 34–43.

Каневский П.С. Профсоюзы как элемент политической системы современной России / П.С. Каневский // *Вестник Московского ун-та*. — 2011. — № 2. — С. 152–168. — (Серия 18 : Социология и политология).

Кацва А.М. Протестное движение рабочего класса / А.М. Кацва // *Социологические исследования*. — 2008. — № 3. — С. 38–43.

Классовое общество: теория и эмпирические реалии / Под ред. С. Макеева. — К. : ИС НАНУ, 2003. — 257 с.

Клеман К. Неформальные практики российских рабочих / К. Клеман // *Социологические исследования*. — 2003. — № 5. — С. 62–71.

Коллинз Р. Традиция конфликта / Р. Коллинз // Коллинз Р. Четыре социологических традиции. — М. : Территория будущего, 2009. — С. 61–132.

Комуністична партія України // Українська радянська енциклопедія : в 12 т. — К. : Українська радянська енциклопедія, 1980. — Т. 5. — С. 339.

Кононов И.Ф. Кризис и самоорганизация. Шахтерские города и поселки Донбасса в период реструктуризации угольной промышленности: социальные и экологические измерения / Кононов И.Ф., Кононова Н.Б., Денщик В.Н. — Луганск : Альма матер, 2001. — 144 с.

Крутой пласт. Шахтерская жизнь на фоне реструктуризации отрасли и общероссийских перемен / под ред. Л. Гордона, Е. Клопова, И. Кожуховского. — М. : Комплекс-Прогресс, 1999. — 352 с.

Кузьміна С.В. Шахтарський страйковий рух України в 1989–1999 роках: дис. ... канд. истор. наук : 07.00.01 / Кузьміна Сніжана Вячеславівна. — Донецьк, 2006. — 285 с.

Куценко О. Сохраняют ли значение классовые основания политического участия? / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 92–115.

Куценко О. Классы в перспективе дилеммы “универсализм — индивидуализм” / О. Куценко // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К. : ИС НАНУ, 2007. — С. 132–155.

Лейн Д. Трансформация государственного социализма: системные изменения или классовая революция? / Д. Лейн // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / под ред. О. Куценко. — Х. : Изд-во ХДУ, 2004. — С. 83–107.

Макеев С. Классовые конфигурации и особенности социально-политических установок / С. Макеев, С. Стукало // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. — К. : ИС НАНУ, 2007. — С. 105–131.

Максимов Б.И. Рабочие как акторы процесса трансформаций / Б.И. Максимов // Социологические исследования. — 2008. — № 3. — С. 29–34.

Маркс К. Манифест коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. — 2-е изд. — М. : Гос. изд-во полит. литературы, 1955. — Т. 4. — С. 419–459.

Нариси історії професійних спілок України / гол. ред. О.М. Стоян ; кер. авт. кол. О.П. Реєнт. — К. : Федерація профспілок України, 2002. — 732 с.

Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп / Олсон М. ; пер. з англ., післямова С.В. Слухай. — К. : Лібра, 2004. — 271 с.

Панькова О. Мотивация : протестного поведения работников промышленных предприятий Донецкой области / О. Панькова // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — № 3. — С. 107–120.

Панькова О. Забастовочное движение в Украине: тенденции и особенности / О. Панькова, К. Иващенко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 236–248.

Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу, жовтень 2009 – вересень 2010. — К. : Центр дослідження суспільства, 2011. — 64 с.

Рабочее движение в современной России: становление, современные проблемы, перспективы. — М. : ИМЭиМО РАН, 1995. — 150 с.

Рабочий и инженер / под ред. О.И. Шкаратан. — М. : Мысль, 1985. — 271 с.

Русначенко А.М. Приспала сила. Робітники, робітничий рух і незалежні профспілки в Україні від кінця сорокових до початку дев'яностих років / А.М. Русначенко. — К. : KM Academia, 2000. — 104 с.

Русначенко А.М. Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках / Русначенко А.М. — К. : KM Academia, 1995. — 230 с.

Симончук Е.В. Вынужденная профессиональная мобильность / Е.В. Симончук // Подвижность структуры: Современные процессы социальной мобильности. — К. : ИС НАНУ, 1999. — С. 174–191.

Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы / Е. Симончук. — К. : ИС НАН Украины, 2003. — 464 с.

Симончук О.В. Соціальні рухи як механізм створення нових соціальних інститутів / О.В. Симончук // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальні процеси в Україні. — К. : ІС НАНУ, 2004. — С. 505–510.

- Симончук Е.* Рабочий класс в Украине: хроника потерь / Е. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 5–25.
- Симончук Е.* Рабочий класс в Украине: тренды рекомпозиции структуры / Е. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2006. — № 2. — С. 38–65.
- Симончук О.* Взаємозв'язок професії і соціально-статусних характеристик / О. Симончук // Українське суспільство 1994–2009. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: ІС НАНУ, 2009. — С. 48–59.
- Симончук Е.* Классовое сознание: опыт сравнительного эмпирического изучения / Е. Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2010. — № 4. — С. 56–84.
- Симончук О.* Динаміка соціально-класової структури у пострадянській Україні / О. Симончук // Українське суспільство 1992–2011. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: ІС НАНУ, 2011. — С. 50–62.
- Соболев Э.Н.* Профсоюзы в системе регулирования социально-трудовых отношений / Э.Н. Соболев // Социальное измерение экономических процессов / под ред. Ю.Г. Павленко, И.С. Соболевой. — М.: Книжный мир, 2009. — С. 160–176.
- Солидаризация в рабочей среде: социальное и индивидуальное / под ред. В. Ядова. — М.: ИС РАН, 1998. — 231 с.
- Сучасний стан, проблеми та тенденції соціально-трудомих відносин в Україні: спроба соціального конструювання / Відп. ред. Ю.І. Саєнко, Ю.О. Привалов. — К.: ВД “Стилос”, 2003. — 361 с.
- Труд в СССР: стат. сборник. — М.: Финансы и статистика, 1988. — 302 с.
- Цвях В.Ф.* Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика / В.Ф. Цвях. — К.: ВПЦ “Київський університет”, 2002. — 376 с.
- Baer W.* Strikes: A Study of Conflict and How to Resolve It / Baer W. — N.Y.: AMACOM, 1975.
- Brandl B.* Labour Conflicts: A Cross-Sectional Analysis of Economic and Institutional Determinants, 1971–2002 / B. Brandl, F. Traxler // European Social Research. — 2009. — №26 (5). — P. 519–540.
- Esping Andersen G.* Trends in Contemporary Class Structuration: A Six-nation Comparison / G. Esping Andersen, Z. Assimakopoulou, K. Kersbergen // Changing Classes: Stratification and Mobility in Post-Industrial Societies / G. Esping Andersen (ed.). — L.: Sage Publications, 1993. — P. 32–57.
- Fantasia R.* Cultures of Solidarity / Fantasia R. — Berkeley: University of California Press, 1988.
- Fantasia R.* The Myth of the Labor Movement / R. Fantasia // The Blackwell Companion to Sociology / J.R. Blau (ed.). — Oxford: Blackwell, 2001.
- Fantasia R.* The Labor Movement in Motion / R. Fantasia, J. Stepan-Norris // The Blackwell Companion to Social Movements / D.A. Snow, S.A. Soule, H. Kriesi (eds.). — Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2008. — P. 555–575.
- Jackson G.E.* When Labor Trouble Strikes: An Action Handbook / Jackson G.E. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1981.
- Gorz A.* Farewell to the Working Class: An Essay on Post-Industrial Socialism / Gorz A. — L.: Syndey, 1982.
- Griffin L.* Capitalist Resistance to the Organization of Labor before the New Deal: Why? How? Success? / L. Griffin, B. Rubin, M. Wallace // American Sociological Review. — 1986. — № 5. — P. 147–167.
- Krupat K.* From War Zone to Free Trade Zone: A History of the National Labor Committee / K. Krupat // No Sweat: Fashion Free Trade and the Rights of Garment Workers / A. Ross (ed.). — N.Y.: Verso, 1997. — P. 51–78.
- Lenski G.E.* Power and Privilege. A Theory of Social Stratification / Lenski G.E. — N.Y.: McGraw-Hill Book Company, 1966. — 495 p.

Meyer D. Movements, Countermovements, and Structure of Political Opportunity / D. Meyer, S. Staggenborg // *The American Journal of Sociology*. — 1996. — № 101. — P. 1628–1660.

Nieuwbeerta P. The Democratic Class Struggle in Postwar Societies: Traditional Class Voting in Twenty Countries, 1945–1990 / P. Nieuwbeerta // *The Breakdown of Class Politics. A Debate on Post-Industrial Stratification* / Eds. T.N. Clark, S.M. Lipset. — Washington (D.C.) : Woodrow Wilson Center Press, 2001. — P. 121–135.

Rammstedt O. Soziale Bewegung / Rammstedt O. — Frankfurt am Main, 1979. — P. 141–168.

Siegelbaum L.H. Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine / L.H. Siegelbaum, D.J. Walkowitz. — Albany, NY: State University of New York Press, 1995.

Smelser N. Theory of collective behavior / N. Smelser. — N.Y. : Free Press, 1963.

Social Movements: Identity, Culture, and the State / D.S. Meyer, N. Whittier, B. Robnett (eds.). — N.Y. : Oxford University Press, 2002.

Tarrow S. Power in Movements. Social Movements, Collective Action and Politics / Tarrow S. — Ithaca, N.Y., 1994.

Tilly C. From Mobilization to Revolution / Tilly C. — Reading (MA) : Addison-Wesley, 1978.

Wright E.O. A General Framework for the Analysis of Class Structure / E.O. Wright // *Social Stratification. Class, Race and Gender in Sociological Perspective* / D.B. Grusky (ed.). — Westview Press, 1994. — P. 145–154.